

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years
: 2018-19

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN no.	Link to the recognition in UGC enlistment		
						Link to website of the Journal	Link to article / paper /	Is it listed in UGC Care list
ब्रिटिश कालीन महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा व प्रबोधन	Gavali S.Y.	History	Journal of Research and Development	2018	ISSN: 2230-9578			UGC Approved-64768
बौद्ध धर्माचा जागतिक प्रभाव	Gavali S.Y.	History	Harshvardhan Publication	2018	ISSN: 2394 5303			UGC Journal List No. 43053
ब्रिटिशकालीन कृषि विषयक धोरण	Gavali S.Y.	History	Journal of Researech & Development	2018	ISSN: 2230-9578			UGC Approved-64768
केशवपेन चालीविरुद्ध समाज सुधाकर व वृत्तपत्रांची भूमिका	Gawali S.Y.	History	Research journey international multidisciplinary-Special Issue -124		ISSN: 2348-7143			UGC Journal List No. 40705
ब्रिटीशांचे महिला सुरक्षा विषयक कायदे	Gavali S.Y.	History	Research journey international multidisciplinary-Special Issue -124	2018	ISSN: 2348-7143			UGC Journal List No. 40705
Impact Of Global Warming On Drought Prone Area In Dhule District	Ahire S. C	Geography	AJANTA	2019	ISSN: 2277-5730	www.sjifactor.com		UGC Approved-40776
Soil charectristics of pomegranate cultivation: An economics analysis in dhule district.	Ahire S.C.	Geography	Vidyawarta	2018	ISSN: 2319-9318	www.vidhyawarta.com		UGC Journal List No. 62759
Geographical analysis of the cereals cropping pattern in dhule district.	Ahire S.C.	Geography	Printing area: International Research Journal	2018	ISSN: 2394-5303			UGC Journal List No. 43053

Sasale
PRINCIPAL
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal.Sakri Dist.Dhule

Soil, Water, and Forest Conservation for Rural Agriculture Development	Ahire S.C.	Geography	<i>Journal of Research development,</i>	2018	ISSN: 2230-9578		UGC Approved-64768
Socio economic development in Kan basin in dhule district	Ahire S.C.	Geography	<i>Journal of Research development,</i>	2018	ISSN: 2230-9578		UGC Approved-64768
An Economics Analysis of Pomegranate Cultivation through Soil Characteristics in Dhule District	Ahire S.C.	Geography	AJANTA	2019	ISSN: 2277-5730		UGC Approved-40776
Altitude Wise Yield Of Pomegranate An Economics Analysis In Dhule District (M. S.)	Ahire S.C.	Geography	<i>Research Journey</i>	2019	ISSN: 2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
E-Learning : one of the best source of knowledge.	Gharate B.C.	Library	<i>Research Journey</i>	2019	ISSN: 2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
Gramin and Adhivashi bhagatil shaishanik vikasat e-laerning sadhanancha vapar.	Gharate B.C.	Library	<i>Journal of Research and Development</i>	2018	ISSN: 2230-9578	www.jidrvb.com	UGC Journal List No. 64768
Effect if sub lethal concetration of fenvalerate on histopathological changes in the gill of fresh water fish species channa marulius (HAM Buch)	Bhoi S.S.	Zoology	<i>Journal of Research and Development Vol-8</i>	2018	ISSN: 2230-9578	www.jidrvb.com	UGC Journal List No. 64768
स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील महिला समाज सुधारकांची भूमिका.	Patil S. A.	Sociology	<i>Research journey special issue 109</i>	2019	ISSN: 2348 - 7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
महिला सक्षमीकरणात कायद्याची भूमिका -एक अभ्यास	Patil S. A.	Sociology	<i>Research journey special issue 124 B</i>	2019	ISSN: 2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705

PRINCIPAL
 Uttamrao Patil Arts & Sci. College
 Dahivel, Tal. Sakri Dist. Dhule

Maitreyee Pushpa ke Upanyaso me Nari Chintan	Ashok S. Marathe	Hindi	Research Journey International E-Research Journal	2019	ISSN-2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
Prabha Khetan aur unaka anuvadit kavya	Ashok S. Marathe	Hindi	Research Journey International E-Research Journal	2019	ISSN-2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
Manjul Bhagat ke Upanyaso me Nari	Ashok S. Marathe	Hindi	Research Journey	2019	ISSN-2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
Maila Aanchl Upanyas Me Gramin Lokjivan	Marathe A. S.	Hindi	Journal of Research and Development Vol-8	2018	ISSN: 2230-9578	www.jidrvb.com	UGC Journal List No. 64768
Manav Jivan Ki Aalochna Daud"	Marathe A. S.	Hindi	Vidyawarta	2018	ISSN: 2319-9318	www.vidhyawarta.com	UGC Journal List No. 62759
ग्रामीण साहित्य प्रवाह आणि रवींद्र शोभणे	Desale S.B.	Marathi	Research Journey	2019	ISSN: 2248-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
Study of Physical Properties of Nanocrystalline NiO Thin Films Prepared by Spray Pyrolysis	Ahirrao R.B.	Physics	Journal of Nanoscience and Technology	2019	ISSN: 2455-09191		UGC care List no.: 63537
Global warming and agriculture	Patil V.S.	Botany	AJANTA	2019	ISSN: 2277-5730	www.sjifactor.com	UGC Journal List No. 40776
Comparison of selected physiological variables between football and hockey players.	More B.R.	Sports	Research Journey	2019	ISSN-2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
KHANDISHATIL AADIVASHI JAMATICHE SANSKRIT PARISTITI	Korde Y.J.	History	RESEARCH JOURNEY MULTIDISCIPLINA	2018	ISSN: 2348-7143		UGC Journal List No. 40705

Desale
PRINCIPAL
 Uttamrao Patil Arts & Sci. College
 Dahivel, Tal. Sakri Dist. Dhule

VISAYA SHATKATIL KHRISHAN MISSIONARIYANCHE KHANDISHATIL AAROGYA VISHYAK	Korde Y.J.	History	RESEARCH JOURNEY	2019	ISSN: 2348-7143	PRASHANT PUBLICATION JALGAON (UGC)	UGC Journal List No. 40705
MAHILANCHE SHIKSHAN VA MANAVI HAKKA	Korde Y.J.	History	RESEARCH JOURNEY MULTIDISCIPLINA	2019	ISSN: 2348-7143	SWATIDHAN PUBLICATIONS	UGC Journal List No. 40705
BRITISH KALIN AADIVASIANCHYA KRUSHIVISHYAK SAMASYA VA VIKAS	Korde Y.J.	History	RESEARCH JOURNEY UGC APPROVED	2019	ISSN: 2348-7143	SWATIDHAN PUBLICATIONS UGC APPROVED	UGC Journal List No. 40705
महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाच्या विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान आणि शासकीय उपाययोजना	Sandhanshiv S.N.	Politics	Journal of Research development,	2018	ISSN: 2230-9578		UGC Approved- 64768
महिलांच्यासंबलीकरणात भारतीयसंविधानाचे योगदान	Sandhanshiv S.N.	Politics	Research journey international multidisciplinary-	2019	ISSN - 2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Journal List No. 40705
Effect of cationic gemini surfactant and its monomeric counterpart on the conformational stability and esterase activity of human serum albumin	Borse M.S.	Chemistry	Journal of Molecular Liquid, 260,65-77.	2018	ISSN: 1873-3166; ISSN0167-7322	Doi.org/10.1016/j.molliq.2018.03.070,	Elsevier, IF: 3.65,CI: 32,UGC List: 5515.
Role of surfactant as adjuvant in agriculture and agrochemical formulation,.	Borse M.S.	Chemistry	Journal of Research and Development, vol.08,issue	2018	ISSN: 2230-9578		Cos.mos IF: 4.27,CI: 00,UGC List: 64768
Viscosity, Density and Ultrasonic velocity studies f Binary liquid solution of alcohols in nitrobenzene.	Borse M.S.	Chemistry	Journal of Research and Development, vol. 8, issue	2018	ISSN: 2230-9578		Cos.mos IF: 4.27,CI: 00,UGC List: 64768

Desah
PRINCIPAL
 Uttamrao Patil Arts & Sci. College
 Dahivel, Tal.Sakri Dist.Dhule

7 January 2018

Volume 9 (Special Issue 07)

Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

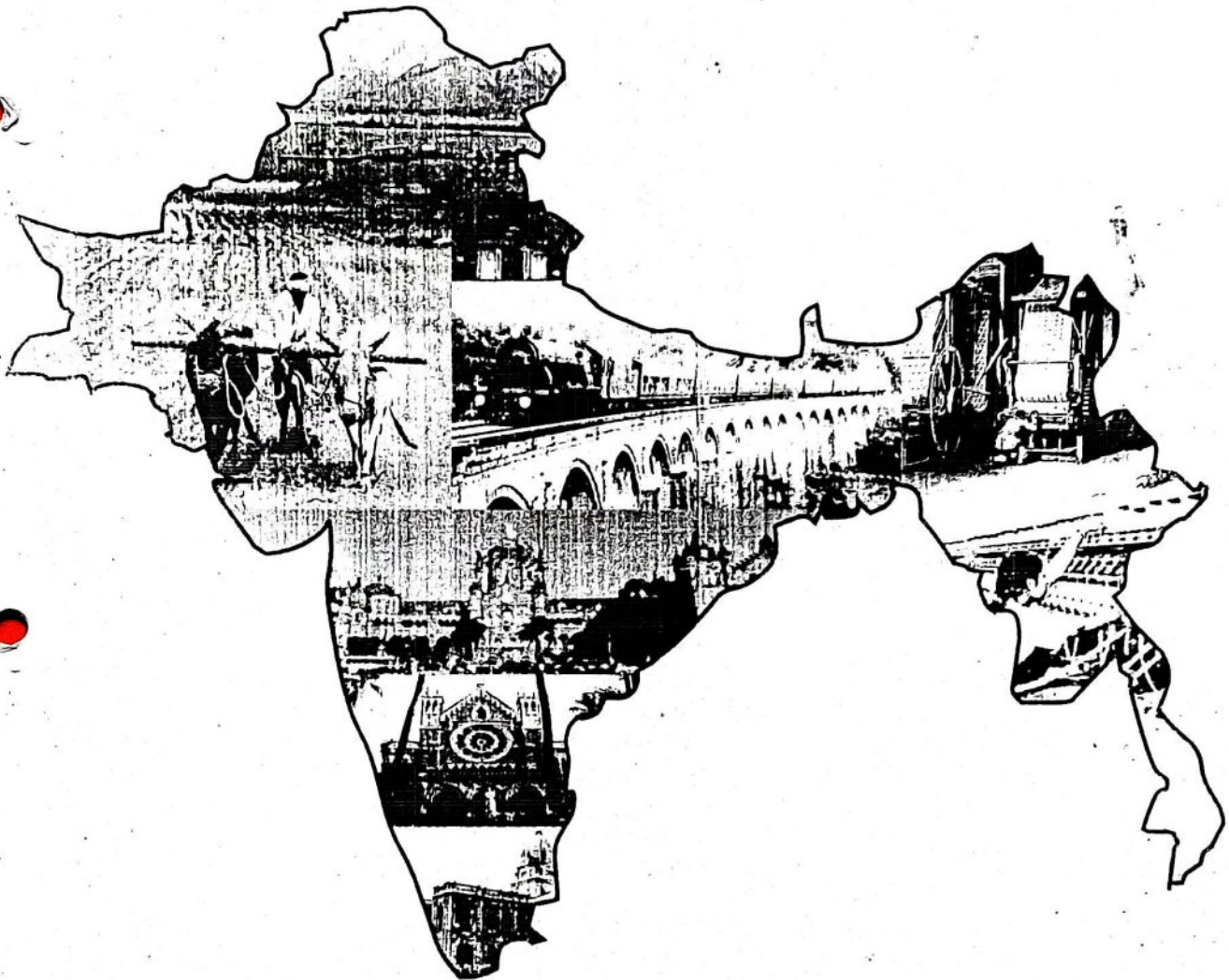

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

British Rule, its impact on India

Editor - Dr. R. V. Bhole

TRUE - COPY

Bhole

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Journal of Research & Development
Vol.09 (Special Issue 07) Jan 2018,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

Volume 9

Special Issue- 7, January 2018

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
Head, Department of History
VWS College, Dhule

Asst. Prof. Satish Jagannath Nikam
Department of History
VWS College, Dhule

Dr. Sunil C. Amrutkar
Department of History
VWS College, Dhule

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

TRUE - COPY

Besale

PRINCIPAL,

Utamrao Patil Arts & Sci. College
Danivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Journal of Research and Development
Volume 9 (Special Issue- 7) January 2018

ब्रिटीशकालीन महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा व प्रबोधन

प्रा.डॉ. संजय यशवंत गवळी

(इतिहास विभाग प्रमुख)

उत्तमराव पाटील महाविद्यालय

दहिवेल, ता. साक्री, जि. धुळे

Email ID :sygawali18@gmail.com

प्रस्तावना :-

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रात ब्रिटीश सत्तेची उदय म्हणजे, महाराष्ट्राच्या आधुनिक काळास सुरुवात होय. कारण याच कालखंडात महाराष्ट्रातील पेशव्यांच्या सत्तेचा अस्त होऊन बलाढ्य इंग्रजांची सत्ता स्थापन झाली. महाराष्ट्राच्या इतिहासात फार मोठे परिवर्तन होऊन, मध्ययुगीन अंधश्रद्धाची जळपटे दुर होऊन 'प्रबोधन' युगास प्रारंभ झाला. युरोपपेक्षा २०० वर्ष उशीरा का असेना, परंतु ब्रिटीशांच्या महाराष्ट्रातील सत्ता स्थापनेमुळे जुनी शस्त्रे, जुने शास्त्र कालबाह्य होऊन नवीन युगाचा, नवीन प्रबोधनाचा स्विकार महाराष्ट्रातील जनतेने केला. तत्कालीन अनिष्टा रुढी परंपरा व अंधश्रद्धा याविषयी १९व्या शतकात फार मोठी लोकजागृती झाली. सामाजिक व धार्मिक संस्थांकडे बुद्धीप्रामाण्यवादी दृष्टिकोनातून पाहणाऱ्या विचारवंतांचा व समाजसुधारकांचा नवा वर्ग महाराष्ट्रात निर्माण झाला. याच नवविचार सरणीच्या वर्गाने अंधश्रद्धा विषयक प्रबोधन कार्यात महाराष्ट्रात ऐतिहासिक भूमिका पार पाडली. महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांनी विशेषतः ग्रंथप्रामाण्यावर प्रथम हल्ला केला. कर्मकांड, व्रतवैकल्ये, उपासतापास, सोवळे-ओवळे, प्रायश्चित्त, ग्रामण्य, बहिष्कार, शुद्धीकरण, अस्पृश्यता, जोतिष्य, मोक्षप्राप्ती या सर्व धार्मिक अंधश्रद्धांचे मुळ तत्कालीन पुराणांमध्ये व ग्रंथांमध्ये आहे हे समाजाच्या निदर्शनास आणून दिले.

१९ व्या शतकाचा प्रारंभ म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासाला क्रांतीकारक वळण देणारा कालखंड ठरला. या काळात अनेक घटना घडल्या. पुर्व व उत्तर भारतातील स्थानिक सत्तांच्या अस्तानंतर भारतातील सर्वात प्रभावी मराठ्यांची सत्ता दुसऱ्या बाजीरावच्या निश्रम राजवटीमुळे व ब्रिटीशांच्या मुस्तद्दीगिरीमुळे न्हास पावली. तात्पर्य फक्त पेशवेच पराभूत झाले असे नव्हते तर संपुर्ण भारतच पराभूत झाला होता. राजकीय सत्तांतरण झाल्यामुळे महाराष्ट्रात सामाजिक स्थित्यंतराचा मार्ग मोकळा झाला. महाराष्ट्र दिर्घकाळापासून कर्मठ आणि कडव्या धर्मग्रस्त सत्ताधिशांच्या हातातून सुटला. राजकीय परिवर्तनामुळे सामाजिक जीवनावर आणि सामाजिक विचारांवर त्याचा प्रभाव पडला. एकूणच महाराष्ट्राच्या इतिहासावर ह्या प्रभावामुळे सामाजिक दृष्ट्या आमूलाग्र बदल घडून आले. व नवसमाजसुधारकांनी परिवर्तनात मोलाची भूमिका बजावली. महाराष्ट्रात इंग्रजी राजवट स्थापन झाल्यानंतरच्या काळात नवीन कायदे, नवीन प्रशासन आणि नवीन न्यायव्यवस्था निर्माण झाली. ह्यामुळे स्वाभाविकच दिर्घकाळापासून वरिष्ठ वर्गाने निर्माण केलेल्या हितसंबंधांना धक्का बसला.

सर्वसामान्य माणसांना नव्या राजवटीमुळे शांतता आणि स्थिरता लाभल्यामुळे ह्या राजवटी विषयी उत्सुकता निर्माण झाली. तर महाराष्ट्रातील ब्राह्मण-मराठा सरदारांच्या हातातून सत्ता गेल्यामुळे त्यांना फार दुःख झाले. लोकहितवादींनी ह्यासंदर्भात असे म्हटले आहे की, "दक्षिणेतील सरदार लोक यांच्याविषयी कोणास काही मजकुर ठाऊक नसेल, म्हणून मी त्यांचे अवस्थेचे व समजुतीचे थोडे वर्णन करतो, पेशवाईत हे सर्व दुसऱ्या बाजीरावास कंटाळून इंग्रजांकडे मिळाले त्यांस अशी आशा होती की, पेशव्यांच्या पदरी राहून आम्हास खावयास मिळते, परंतु चाकरी करावी लागते. तेव्हा आता इंग्रजांच्या पक्षास मिळाले म्हणजे खावयास फुकट मिळेल व आमची जांभगिरी वगैरे सरंजाम आम्हाकडे चालतील आणि घरी बसून राहू... मात्र पेशव्यांची ताबेदारी कशास पाहिजे ? हा विचार करुन त्यांनी इंग्रजांचे बंदोबस्त कबुल केले पण पुढे ते कायद्याप्रमाणे जप्त होऊ लागले. तेव्हा त्यांस असे वाटले की, अरेरे हे काय, आम्ही केले काय आणि इ ताले काय." एकंदरीत १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी सरदारांच्या मनात कोणत्याही प्रकारची स्वामीनिष्ठा व देशनिष्ठा नव्हती. समाजाचा हा वरिष्ठ वर्गच एवढा

April 2018

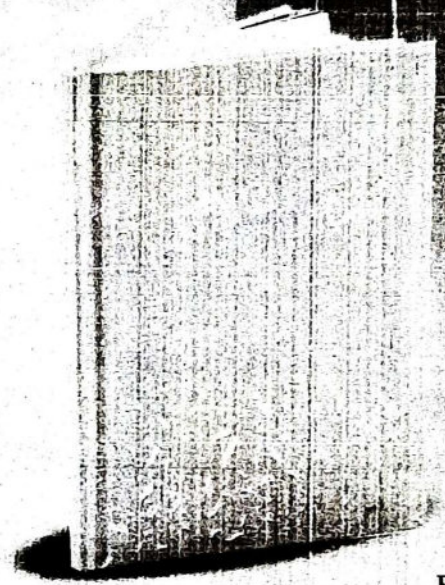

ISSN 2394-5303

Annual Research Journal

Printing Area

Vol-06, April 2018

Editor

TRUE - COPY

Besak

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
5.011(IJIR)

Printing Area™
International Research Journal

April 2018
Issue-40, Vol-06

01

UGC Approved
Jr.No.43053

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2018, Issue-40, Vol-06

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor

Dr. Ravindranath Kewat

(M.A. Ph.D.)

TRUE - COPY

Bezah

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahival, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.”

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057895,09850203295

harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

www.vidyawarta.com

14) NUTRIENT STATUS OF HANIMNAL WATER BODY, INDIA Rajaram S. Sawant, Gadhinglaj	67
15) POST GST IMPACT ON FMCG SECTORS IN INDIA Dr. Shiv Shanker Shukla, Allahabad University	70
16) कोल्हापूर जिल्हा सहकार चळवळीच्या विकासातील राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान सहा.प्रा. डी. जी. चिघळीकर, जि. कोल्हापूर	75
17) "बहुरूपी", समाजकार्य, सामाजिक व्यक्ती रेखा समस्या समाधान प्रा. ढगे धनराज रामराव, अमळनेर	79
18) बोधधर्माचा जागतिक प्रभाव प्रा.डॉ. संजय यशवंत गवळी, जि. धुळे	83
19) मानव अधिकार आणि भारतीय स्त्रिया प्रा. हूरगूळे निवृत्ती रंगनाथ, हिंगोली	86
20) इथं होतं एक गाव ' : भूकंपग्रस्तांच्या जीवनाचे चित्रण करणारी मराठी ग्रामीण कादंबरी प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी, जि.बीड	89
21) भारतीय चलन विमुद्रीकरणाचे बँकिंग क्षेत्रावर झालेले परिणाम ' प्रा.डॉ.रामदास डी. मुकटे, हिंगोली, (महाराष्ट्र)	91
22) 'ग्रामीण भागातील उपभोग प्रवृत्ती निर्धारित करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास: विशेष... प्रा. खंडू मल्हारी नवखडे & डॉ. बी. आर. गायकवाड, जि. जालना	94
23) मानव अधिकार व महिला विषयक शासनाची भूमिका मेघा शरदचंद्र पाठक, नांदेड	98
24) ग्रामीण विकास ; शासनाच्या ग्रामोन्नती योजनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास पवार शितल शिवाजी & प्रा.डॉ. नजिर शेख, जि. विड	101
25) विवाहपुर्व आणि विवाह पश्चात्य समुपदेशन प्रा. डॉ. विजयता विटनकर, वर्धा	
26) वर्धा जिल्ह्यातील सामाजिक विकास चळवळीमध्ये चेतना विकास संस्थेचे योग्य... प्रा.डॉ. माया मनोहर वानखडे, जि. अमरावती	

TRUE - COPY

Seal
PRINCIPAL,
Umphale Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

बौद्ध धर्माचा जागतिक प्रभाव

प्रा.डॉ. संजय यशवंत गवळी

इतिहास विभाग प्रमुख,

उत्तमराव पाटील महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना :-

भारतीय धर्माच्या इतिहासातील बौद्ध मताला अद्वितीय स्थान आहे. याचे सर्वांत महत्त्वाचे कारण म्हणजे बौद्ध धर्माने प्रथमच सर्व वर्गांसाठी आपल्या विचारांचे द्वार खुले केले आहे. बौद्ध धर्माने तत्कालीन विदेशींना सुध्दा आपल्यात सामावून घेतले. यामुळेच बौद्ध धर्म भारताव्यतिरिक्त श्रीलंका, ब्रम्हदेश, थाईलँड, कम्बोडीया, मध्य आशिया, चीन, नेपाल, तिबेट, इंडोनेशिया, कोरीया, जपान व मंगोलिया या देशांमध्ये प्रसार पावला. या देशांमध्ये बौद्ध मताबरोबरच बुध्द कला, भवन निर्माण, भाषा आणि भारतीय साहित्याचा देखील प्रचार-प्रसार झाला.

गौतम बुध्दाचे जीवन :-

बुध्दाच्या जन्माविषयी पाली साहित्यात अनेक चमत्कारीक तथा अतिशयोक्तीपूर्ण घटना सांगितल्या आहेत. इ.स. पूर्व ६व्या शतकात पूर्व बिहारमधील शाक्यांचे छोटेसे गणराज्य होते. कर्णपलवस्तू ही राजधानी होती. शुध्दोधन हे तेथील राजे होते. महामाया ही त्यांची धर्मपत्नी होती त्यांच्या पोटी इ.स. ५६६ मध्ये लुम्बिनी येथे गौतमाचा जन्म झाला. सातव्या दिवशीच महामाया यांचा मृत्यु झाल्यामुळे गौतमाचा सांभाळ मावशी महाप्रजावती गौतमी हिने केला. सिध्दार्थ गौतम मोठा झाल्यानंतर राजकुमाराला देण्यात येणारे सर्व शिक्षण देण्यात आले. परंतु गौतम नेहमी गुढ चिंतनात असे राजकुमार अरल्याने सर्व सुख सुविधा, मोठा राजमहाल, तीन ऋतू मध्ये राहण्यासाठी तीन मोठे प्रसाद बांधण्यात आले. नृत्य, वाद्य, संगीत यांची रेलचेल असतांना देखील सिध्दार्थाचे मन संसारात रमत नव्हते. वयाच्या १६व्या वर्षी सिध्दार्थाचे लग्न यशोधरा नावाच्या सुंदर कन्येशी लावण्यात आले त्यांना राहुल नावाचा मुलगा झाला.

संसारातील दुःखाच्या प्रती चिंतनशील असणाऱ्या सिध्दार्थाला वैभवशाली जीवन जगत असतांना सुख प्राप्त होत नव्हते.

बौद्ध ग्रंथामधील उल्लेखानुसार नगर भ्रमण करीत असतांना सिध्दार्थाला चार दृश्ये दिसली. 'वृध्द-रोगी-प्रेत-सन्यासी' आधीच गुढ चिंतनात असलेल्या सिध्दार्थावर त्याचा विलक्षण परिणाम झाला. मानवी जीवन दुःखमय आहे. सिध्दार्थाचे मन अस्वस्थ झाले म्हणून सिध्दार्थाने गृहत्याग केला. प्रारंभी त्याने मोक्षप्राप्तीच्या तत्कालीन साधनांची अनुभूती घेण्याचे ठरविले. त्यानुसार समाधी घेतली. परंतु त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यानंतर उदक रामपूत यांचे शिष्यत्व पत्करून हटयोग व कर्ममार्गाचा अवलंब केला. परंतु त्याचाही उपयोग झाला नाही. शेवटी पाटण्याजवळील गया येथे निरंजना नदीच्या तिरावर तपश्चर्या सुरु केली यावेळी शरिर अस्तीपंजर झाले मात्र अंतिमतः बोधी वृक्षाखाली गौतमाने सात आठवडे एकाग्रचित्ताने समाधी अवस्थेत चिंतन केले. वैशाख पौर्णिमेच्या दिवशी आत्मसाक्षात्कार होऊन दिव्य ज्ञानाची प्राप्ती झाली. त्यानंतर त्यास 'बुध्द' म्हणून ओळखू लागले. येथूनच गौतमाने दिव्य ज्ञानाच्या प्रसाराला प्रारंभ केला. बनारस जवळील सारनाथ येथे पूर्व सहाध्यायींना पाच ब्रम्हणांना आपल्या नवीन धर्माचा उपदेश करून दिक्षा दिली हे बुध्दाचे प्रारंभिक शिष्य होते कालांतराने याच त्रिकाणी एक हजार लोकांनी बुध्दाचे शिष्यत्व पत्करले. अशा प्रकारे बुध्दाने दिव्यानुभूतीचा उपदेश करण्यास प्रारंभ केला. धर्मप्रसार कार्याचा शुभारंभ करण्याच्या या घटनेस 'धर्मचक्रप्रवर्तन' असे म्हटले जाते.

बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची कारणे :-

बौद्ध धर्माचा उदय भारतात होऊन भारताव्यतिरिक्त श्रीलंका ब्रम्हदेश, तिबेट, जावा, सुमात्रा, चम्पा, चिन, जपान. मंगोलिया व मध्य आशिया या देशांमध्ये प्रसार पावला बौद्ध धर्माच्या विश्ववियज्याची अनेक कारणे आहेत.

१) बौद्ध धर्माचे तत्वज्ञान साधे, सोपे व स्विकारण्यास वळीण नव्हते. या धर्मात वैदिक धर्मासारखे बाह्य अवडंबर नव्हते. धन आणि पुरोहितांची आवश्यकता नव्हती. बौद्ध धर्मातील अनुयायांना वळीण आध्यात्मिक शिक्षेची आवश्यकता नव्हती. वैदिक धर्मातील वळीण कर्मकांडामुळे सर्वसामान्य व्यक्ती बेजार झाला होता म्हणून साधा सोपा मार्ग आवश्यक होता तो बौद्ध धर्माने भरून काढला.

२) बौद्ध धर्मातील भाषा सरळ व सुगम होती. लोकांनी आपल्या स्थानिक भाषेच्या माध्यमातून बौद्ध धर्माला समाजवून घेतले. बौध्दाने आपली भाषणे पाली भाषेतून दिल्याने लोकांना समजण्यास मदत झाली. यावेळी लोक संस्कृत भाषेला कठीण समजत होते. भाषा समजण्यास सोपी असल्याने लोक बौद्ध तत्वज्ञानाकडे आकृष्ट झाले.

३) बौद्ध धर्म जाती-पार्तीचा विरोधी होता. या धर्माची दारे सर्वांसाठी खुली होती. या धर्मात सर्वांना समान दर्ज्याने पाहिले जाते.

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

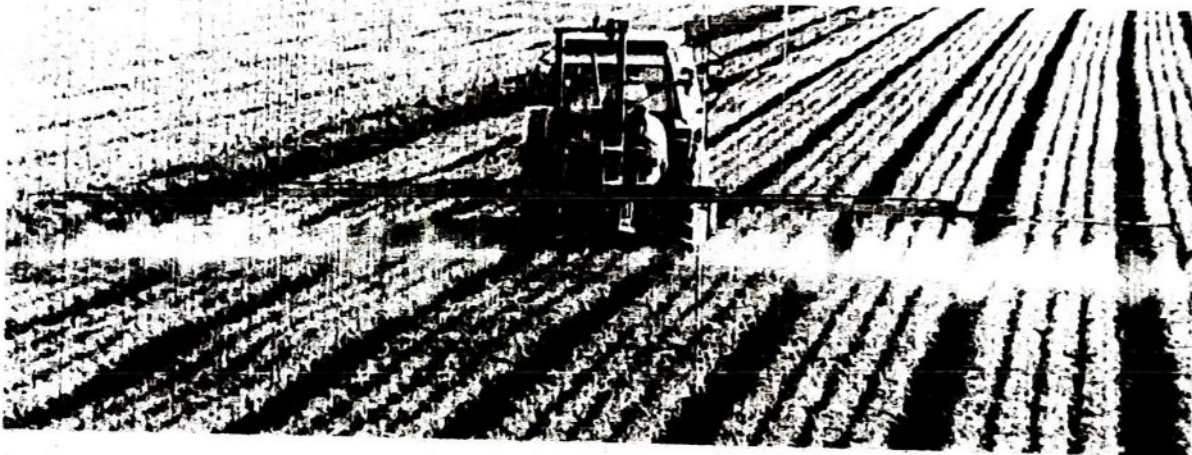
ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102

Email – info@jrdrb.com

Visit – www.jrdrvb.com

TRUE - COPY

Besik

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tai. Sakri, Dist. Dhule.

Journal of Research and Development
Volume 8 (Special Issue 04) January, 2018

INDEX

अ. क्र.	पेपरचे नांव	लेखकाचे नांव	पेज नं.
१	Dr. Babasaheb Ambedkar Views on Agrarian Issues	Dr. Sandesh wagh, Asso. Prof Dept.History, University of Mumbai, Mumbai	१
२	भारतीय कृषी सद्यःस्थिती, आव्हाने व उपाय	डॉ.सुभाष पाटील, एस.एन.डी.टी.महिला विद्यापीठ पुणे	६
३	खानदेशातील प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ.पी.एस.सोनवणे, साक्री	१३
४	साहित्याची कृषी व ग्रामीण विकासातील भूमिका	प्रा.डॉ.वसुमती पुंडलीकराव पाटील, विमलबाई महाविद्यालय साक्री	१७
५	उस पिकांसाठी उसाभोवती सिंचन पध्दती आणि कृषी विकास	प्रा.डॉ.एम.एम.सैदाणे, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री	२०
६	ग्रामीण विकासात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	डॉ.सुभाकर एल.जाधव, आदर्श महाविद्यालय निजामपुर	२३
७	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण व कृषी समाजदर्शन	प्रा.मिलिंद देवरे, आर.डी.देवरे महाविद्यालय म्हसदी	२५
८	शेतकरी आत्महत्याची कारण मिमांसा	प्रा.ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे, कला विज्ञान महाविद्यालय नगांव	३०
९	मराठी साहित्यातील ग्रामीण व कृषी संवेदना	डॉ.हेमराज बिरारीस, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	३४
१०	गोतावळा: स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या कृषी व ग्रामीण वास्तवाचे चित्र रंगवणारी कादंबरी	डॉ.प्रकाश श्रीराम साळुंके, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री.	३६
११	ब्रिटीश कालीन कृषी विषयक धोरण	प्रा.डॉ.संजय यशवंत गवळी, उ. पा. महाविद्यालय दहिवेल	३८

TRUE - COPY

Besak

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

ब्रिटीश कालीन कृषीविविधक घोरण

ब्रिटीश

प्रा.अ. संजय सज्जित गवळी, (इतिहास विभाग प्रमुख) उत्तमराव पाटील महाविद्यालय दाहिवेल,
ता. साक्री, जि. धुळे (महाराष्ट्र) Email : sygawali18@gmail.com

१८६९ र
कोणत्या
सरकारने
सर्वोच्च
व्हटवरी

परत्वात :

भारतात ब्रिटीश सत्ता प्रस्तापित झाल्यानंतर देशाच्या जडणघडणीत उद्योगधंदे, कृषी व दळणवळण या क्षेत्रात अप्रत्याशित बदल घडून आला. कृषीच्या क्षेत्रात ब्रिटीशांनी शेतीचे व्यापारीकरण घडवून आणले. भारतात शेतीतून मिळ, चहा, कापूस, रत्न यासारख्या नगदी पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेऊन त्यांची भारताबाहेर निर्यात करण्यात येऊ लागली त्यामुळे भारतातील शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा होऊ लागला. भारतात पहिल्यांदाच जमीन ही विक्री योग्य वस्तू बनली. भारतातल ब्रिटीशांच्या आगमनामुळे युरोपीयन लोकांचा संपर्क घेत भारतातील जनतेशी झाला. यावेळी युरोपीयन लोकांच्या लक्षात आण वी, भारतातील शेतजमीनीत चहा व निळीची योग्य प्रकारे लागवड करता येऊ शकते. त्याचबरोबर भारतात शेतमजुरी ही मोठ्या प्रमाणावर मिळू शकतात. त्यामुळे त्यांचे पाऊल भारतातील शेतजमीनीकडे वळले. त्यातून त्यांनी भारतातल शेतकऱ्यांकडून मोठी रक्कम देऊन जमीनी विकत घेतल्या व त्या जमीनीत चहा व निळ या नगदी व व्यापारी पिकांचे ते शेती करू लागले यातून स्थानिक मजुरांना रोजगार उपलब्ध झाला त्याचबरोबर आर्थिक दृष्ट्या घालनावलेल्या शेतकऱ्यांना जमीनीची भाषक किंमत मिळाल्यामुळे त्यांचे दारिद्र्य दूर होण्यास अत्यंत मदत झाली.

कर्मचा
शेतीच्या
डिक्कणी
संघणा र
योग्य
सरकारने

भारतातील शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे येथील शेतमजुर चहा व निळ या नगदी पिकांच्या शेतीत चांगल्या प्रकारे काम करून मजुरी प्राप्त करू लागला. शेतमजुरांना काम मिळू लागल्यामुळे या व्यवसायात दलाल देखील निर्माण झाले या दलालांच्या फायद्यातून बिहार व उत्तरप्रदेश येथील भूमिहीन व बेरोजगार शेतमजुरांना या दलालांभाषेत रोजगार उपलब्ध होऊ लागला. यातून गरज असेल तेथे या शेतमजुरांचे स्थलांतर होऊ लागले. यातून भारतीय शेतमजुर भारताबाहेर फिजी, मॉरीशस, आफ्रिका या देशात जाऊन मेहनत करून पैसा कमाऊ लागला. यातून एकाप्रकारे भारतीय शेतमजुरांना देखील व्यापक विश्व प्राप्त झाले.

सौम्य व

भारत ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर त्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या स्वार्थासाठी जरी भारतातील शेतीचे व्यापारीकरण केले असले तरी त्याचा अप्रत्यक्षपणे फायदा भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसाय यांना मोठ्या प्रमाणावर झाला. भारतामध्ये इस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना होण्याआधी भारतातील शेतकरी हा जागतीक शेतीच्या बाबतीत अनभिज्ञ होता. जागतीक बाजारपेठेत कोणाच्या मालाला चांगला भाव आहे, मागणी आहे या गोष्टीची त्याला पुसटशी देखील कल्पना नव्हती, तो स्वतः पुस्ता व गावातील लोकांना आवश्यक असे अन्न धान्य आपल्या शेतीतून परंपरागत पध्दतीने शेती करून पिकवित असे. परंतु १७ व्या शतकात युरोपात औद्योगिक क्रांती झाली, त्या क्रांतीनंतर जगातील बाजारपेठेत कोणत्या शेतीमालाची गरज आहे याची जाणीव भारतीय शेतकऱ्याला मात्र मुळीच नव्हती. परंतु भारतामध्ये ब्रिटीश सत्ता स्थापन झाल्यानंतर भारतीय शेतकऱ्यांना जागतीक बाजारपेठ, तेथील मालाचा भाव, मालाची मागणी याची जाणीव होऊ लागली. यामुळे भारतीय शेतकरी आपल्या शेतामध्ये नगदी पिके घेण्याकडे वळाला एक प्रकारे भारतीय शेतकऱ्याला वैश्विक कृषी जीवनाची माहिती प्राप्त झाली व भारतीय शेतकरी व्यापारीकरणाच्या माध्यमातून शेतीतून शेतमालाचे उत्पादन घेऊ लागला यातून त्याचा उत्कर्ष झाला.

उद्दिष्टाने
दुष्काळ
विचार
भागातील
शेतीच्या
दृष्टीने
सर्व बाब
व्यवसाय
विकासा
दृष्टीने प्र
सौम्य व
अंगीकृत

कृषी खात्याची स्थापना :

ब्रिटीश काळात भारतात इ.स. १८६६ साली बंगाल आणि आसाम या दोन प्रांतात भिषण दुष्काळ पडला. यावेळी ब्रिटीश सरकारने या दुष्काळाला तोंड देण्यासाठी शेती या व्यवसायाकडे मोठ्या आशेने आणले लक्ष केंद्रीत केले. त्यातून दुष्काळ निवारण आयोगाच्या माध्यमातून स्वतंत्र कृषी खाते स्थापन केले. त्याच्या माध्यमातून भारतातील शेती व्यवसायातून कापसासारख्या नगदी पिकांचे उत्पादन घेण्यावर भर देण्यात आला. कारण याच काळात युरोपातील औद्योगिक राज्यघातं मुळे इंग्लंडमध्ये कापड गिरण्यांची वाढ झाली होती. त्या कापड गिरण्यांना लांब धाग्याच्या कापसाची गरज भासत होती. व अशा कापूस भारतातील शेती व्यवसायात कापूस उत्पादनाला घालना दिली. त्यामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणावर कापसाचे उत्पादन घेण्यात येऊ लागले. यातून भारतीय शेतकऱ्यांचा माल जागतीक बाजारपेठेत वितरीत होऊ लागला. त्यामुळे भारतीय शेतीचे जागतिकीकरण घडून आले.

अंगीकृत
योजना
सर जाँन
अभ्यास
केले पा
उर्वरीत
कार्य कर
घावा. त
उत्कर्ष

TRUE - COPY

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on
**Role of Social Reformers in
Nation Building**

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda
('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

TRUE - COPY

Desai

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College

Dahival, Tal. Solaj, Dist. Dhule.

WATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

Impact Factor – 6.261

Special Issue - 109

Feb. 2019

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University

Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Mr. Dhanraj T. Dhangar

TRUE - COPY

Desai

PRINCIPAL,

**Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Danvel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.**

Printed by : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

63	Gandhian Perspectives Of Cottage Industry And Rural Development	194
	- Dr. Rakesh P. Chaudhari	
64	संतांच्या पलीकडचा संत सुधारक गाडगे महाराज	197
	- प्रा.डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी	
65	सरदार वल्लभभाई पटेल : भारत निर्मितीतील योगदान व कार्य	199
	- प्रा. संजय काशिनाथ पाटील	
66	महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार	203
	- प्रा.डॉ. शोभा टी. चौधरी	
67	सामीण समाजाची जडणघडण आणि फेसाटी कांदबरी	205
	- प्रा.डॉ. संजय शांताराम पाटील	
68	विज्ञानाच्या शतकातील ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे खानदेशातील आरोग्य विषयक कार्य	208
	- प्रा.डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरेडे	
69	केशवपन चालीविरुद्ध समाजसुधारक व वृत्तपत्रांची भूमिका	211
	- प्रा.डॉ. संजय यशवंत गवळी	
70	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार	213
	- डॉ. जगदीश जी. खरात	
71	खानदेश के समाज सुधारक कर्मवीर व्यंकटराव रणधीर : एक अध्ययन	216
	- प्रा.डॉ. मनिषा जगदिलाल वर्मा	
72	स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संरक्षण समस्या आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे योगदान	219
	- प्रा.डॉ. आर. एस. पवार	
73	साहित्य के क्षेत्र में राजाराम मोहनराय का योगदान	223
	- डॉ. सुनील मुरलीधर पाटील	
74	'गिरला' या कथा संग्रहातील सामाजिक जीवन	225
	- डॉ. किशोर एन. सोनवणे	
75	'जस तस भई सवेर' उपन्यास में सामाजिक चिंतन	227
	- डॉ. सुनिता नारायण कावळे	
76	राष्ट्र उभारणीत महात्मा गांधीजीचे योगदान	230
	- श्री. दत्तात्रय देवना कर्दपवार	
77	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेविषयी विचार	233
	- प्रा. दिपकराव बी. देवरे	
78	महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या सुधारणा चळवळीचे समाज विकासातील योगदान	235
	- प्रा. दिपक प्रकाश महाजन	
79	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अखंड भारतीयत्वाचा उपासक	238
	- प्रा.डॉ. दिलीप तुकाराम कदम	
80	संत गाडगे महाराजांचे सामाजिक विचार	241
	- प्रा. दिपाली पाटील	
81	Voicing for the Fourth World : A Reformative Approach in Mulik Raj Anand's 'Untouchable'	243
	- Mr. Gajanan P. Patil	
82	सामाजिक सुधारकांचे साहित्यातील योगदान	246
	- जान्हवी गोविंद देऊळगावकर	
83	Educational Contribution Of Raja Ram Mohan Roy	249
	- Mr. Kishor Pandharinath Bhole	
84	सामाजिक विकासासाठी महामानव डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास	252
	- प्रा. ललित बी. गुजराथी	
85	मराठी साहित्यातील देशीयता	254
	- प्रा. एम. एल. भुसारे	

केशवपन चालीविरुद्ध समाजसुधारक व वृत्तपत्रांची भूमिका

- प्रा.डॉ. संजय यशवंत गवळी

इतिहास विभाग प्रमुख

उत्तमराव पाटील महाविद्यालय दहिवेल, ता. साक्री, जि. धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

१९ व्या शतकात महाराष्ट्रात साधारणतः वरिष्ठ जातीत केशवपनाची चाल मोठ्या प्रमाणात रुढ होती केशवपन म्हणजे हिंदु विधवा स्त्रीचे, म्हण किंवा इतर वरिष्ठ मालत्या जाणाऱ्या विधवांच्या डोव्यावरील केसांचे वपन करणे होय. याचा गंगाविधी देखील म्हटले जात असे. ही चाल १९ व्या शतकापासून भारतात रुढ झाली असावी असे तज्ञांचे मत आहे. पतीच्या मृत्यूनंतर विधवा स्त्रीने एकतर सती जावे किंवा संपूर्ण आयुष्य ब्रम्हचर्य व्रताचे पालने करून वपन करून रहावे असे दोनच पर्याय सदर स्त्री समोर होते. भारतभर १८२९ मध्ये सतिबंधीचा कायदा ब्रिटीश सरकारने लागू केल्यानंतर विधवांसमोर केशवपन करून जगणे हाच पर्याय शिल्लक होता. केशवपनाची सक्ती ब्राम्हण व इतर वरिष्ठ जातीत सक्तीने लादली जात असे. यामागे दृष्टीकोन असा होता की, ती विद्रुप दिसावी तिच्यावर समाजाची चाईट नजर जाऊ नये, किंवा ती वाममार्गाला जाऊ नये. केशवपन झालेल्या स्त्रियांना कांदा, लसुन सारखे पदार्थ खाण्यावर बंदी घालण्यात आली होती. अशा स्त्रियांनी आयुष्यभर उपवास करित राहणे. त्यांचे दर्शन देखील अपशकून मानले जाई. ज्या स्त्रिया पती निधनानंतर केशवपन करित नसत अशा स्त्रियांना सकेशा विधवा मानून त्यांना विविध भेद मिळाले जाई. इतर तत्कालिन चालीप्रमाणे केशवपनाच्या या रुढीला देखील कुठल्याही शाखाचा आधार नव्हता. तरीसुद्धा केशवपनाची चाल शाखापेशा चलवान ठरली. व यात हजारो स्त्रियांना मरणयातना सहन कराव्या लागल्या. यामुळे अक्षरशः १०/१२ वर्षांच्या मुलींना देखील सक्तीने केशवपनाला सामोरे जावे लागत असे. विधवा स्त्रियांचे केस कापल्याशिवाय सनातन धर्माचे पालन होणे शक्य नाही. ही त्या जवळी सनातन्यांची समजूत होती.

केशवपन चाल नष्ट करण्याचे प्रयत्न :-

केशवपनाची ही चाल नष्ट करण्यासाठी १९ व्या शतकात समाजसुधारक व तत्कालिन वृत्तपत्रांनी अतिशय महत्वाची भूमिका साकारली. यासंदर्भात सर्वात प्रथम श्री. व्यंकटेश रंगोकट्टी यांनी केशवपन रुढीतील अशास्त्रीयता पटवून देण्यासाठी 'विधवावपन-अनाचार' हे पुस्तक प्रकाशित करून श्रुतीस्मृतीतील अनेक प्रमाणे मांडून ही चाल प्राचीन नाही हे सिध्द केले तसेच ह्या चालीला कुठल्याही प्रकारचा शाखाचा आधार नाही हे स्पष्ट केले. महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक लोकहितवादी गोपाल हरि देशमुख यांनी सुद्धा या अन्याय्य रुढी विरुद्ध अनेक शाख पुराणांचा अभ्यास करून केशवपना विरुद्ध मत मांडले.

ब्रिटीश सरकारने हिंदु समाजातील अनिष्ट चाली-रितींचा अभ्यास करण्यासाठी १८८७ मध्ये वर्डस्वर्थ कमिटी ची स्थापना केली होती. तसेच इंदुप्रकाश वृत्तपत्रात एका पत्रलेखकाने याबाबतीत काही उपयुक्त सूचना देखील केल्या होत्या. यामध्ये वपन करणाऱ्या न्हाव्यांना परवानगिशिवाय वपन केल्यास ५०/- रु. दंड आकारावा असे मत मांडले आहेत. याच पत्रात ज्यांना केशवपन शाखसंमत वाटत असेल त्यांनी स्वतः वपन करावे व दंडापूर्वी ज्या स्त्रीचे वपन झालेले असेल अशा स्त्रियांनी वपन करण्यास न्हाव्यांना मोकळीक असावी असे सूचित करण्यात आले आहे.

१९ व्या शतकाच्या मध्यार्धात केशवपना विरुद्ध मोहिम अनेक समाजसुधारकांनी चालविली यात गोपाल गणेश आगरकर यांनी तर याविरुद्ध अतिशय परखट मत मांडून यासाठी कायद्याची मदत घ्यावी असे मत मांडले. आगरकर 'केसरी' चे संपादक असतांना त्यांनी केशवपनाविरुद्ध अनेक लेख लिहीले होते. यात सतीच्या जबरदस्ती आत्मदहनापासून बालविधवा, कोवळी पोर कशीबशी सुटली मात्र

समाज बळजबरीने केशवपन करून मुलींना विद्रुप करून टाकत असत म्हणून हळहळ व्यक्त केली होती. यामुळे केशवपनाच्या अशा रानट्टी चालीमुळे अनेक स्त्रीया मृत्यु पत्करीत असत. ३० सप्टेंबर १८८४ च्या 'अती शहाणा त्याचा बैल रिकामा' ह्या केसरीतील लिहून आलेला मजकुर या सद्गात केशवपनाबाबतीत हिंदु विधवा म्हणजे लोकांच्या क्रुतेची, विचार शुन्यतेची, सद्धर्मपराडमुख, जातिविशिष्ट मत्सराची पुतळी होय, असेच विधवेबद्दल म्हणता येईल. अशा प्रकारे आगरकरांनी केशवपनाच्या चालीविरुद्ध प्रचंड आक्रोश व्यक्त केला आहे. ३० जून १८८५ केसरीत लिहून आलेला मजकुर या सद्गात 'उत्तम न्हावीणी पाहिजेत' यात देखील उपरोधक सूर केशवपनाबाबतीत उमटलेला दिसतो.

आगरकरांनी ०३ मार्च १८९० च्या 'सुधारक' पत्रातील 'अजून तरी सावध व्हा' या लेखात न्हाव्यांकडूनच जर केशवपनास विरोध झाला तर अतिशय बरे होईल असे मत मांडले आहे. व पुढे असे देखील स्पष्ट केले की, वेळेवर जागे व्हाल तर गत बरी होईल नाही तर सुधारणेचा शकट आज जो ब्राह्मणांकडून बऱ्याच अंशाने हाकला जात आहे ते सर्व फिरून आजपर्यंत अडाणी मानलेल्या लोकांकडे त्याचे धुरीणत्व जाईल असा स्पष्ट इशारा ब्राह्मणांना देऊन आगरकरांनी पुढे ही चाल कायद्याने बंद केली पाहिजे असे मत मांडले आहे.

१९ व्या शतकात विधवा स्त्रियांची परिस्थिती कशा प्रकारची होती या विषयी तत्कालिन वृत्तपत्रांनी सविस्तर विवेचन केले आहे. सती न गेलेल्या स्त्रिया किंवा विधूर पुर्नविवाह न झालेल्या स्त्रियांना केशवपनासारख्या यातना सहन कराव्या लागत असत. पातिव्रत्यसंरक्षणार्थ समाजाने केशवपनासारखी सक्ती विधवांवर केली होती. शाखाप्रमाणे केशवपनाच्या समर्थनार्थ किती जरी कायदे दाखविले असले तरी ज्या स्त्रियांचे वपन होत असे तींची ईच्छा नसतांना ती

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

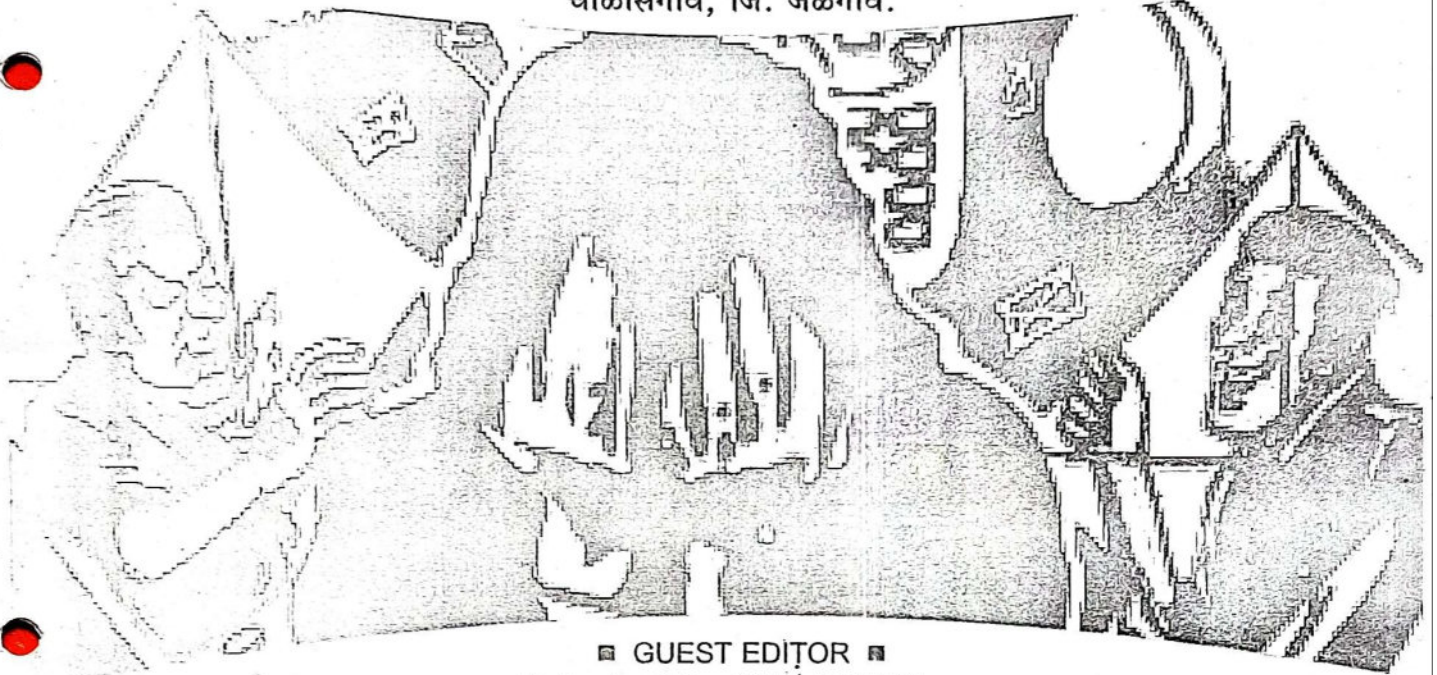
महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये
करावण्याची सामाजिक व कार्याविषयक जाणीव जागृती

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज

चाळीसगाव, जि. जळगाव.

▣ GUEST EDITOR ▣

Principal Dr. Milind Bildikar

▣ EXECUTIVE EDITOR ▣

Dr. Dilipsingh Nikumbh

▣ ASSOCIATE EDITOR ▣

Mr. Ravindra Patil

▣ CHIEF EDITOR ▣

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

TRUE - COPY*Desah*

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College,

Dhule, Tal. Dhule, Dist. Dhule,

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई
यांच्या सहयोगातून
एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषद (आंतरविद्या शाखीय)
आयोजित

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे
बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज
चाळीसगाव, जि. जळगाव.

- विषय -

महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत
महिलांमध्ये करावयाची सामाजिक व
कायदेविषयक जाणीव जागृती

१४ फेब्रुवारी, २०१९

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक

प्राचार्य डॉ. मिलिंद बिल्दीकर

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

कार्यकारी संपादक

प्रा. डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

सह संपादक

प्रा. रविंद्र पाटील

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

मुख्य संपादक

प्रा. धनराज धनगर

एम.जी.व्ही.एस. आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, येवला, जि. नाशिक

TRUE - COPY

Besale

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College

Chalisgaon, Dist. Jalgaon

ब्रिटिशांनी केलेले महिला सुरक्षा विषयक कायदे

प्रा.डॉ. संजय यंशवत गयळी

इतिहास विभाग प्रमुख, उत्तमराव पाटील महाविद्यालय, दगिवेल, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

१९ व्या शतकात ब्रिटिश सत्ता भारतात स्थिर झाल्यानंतर अनेक शतकांपासून झाले नव्हते एवढे स्थित्यंतर भारतभर घडून आले. याआधिच्या इस्लामी सत्ताधिकांच्या काळात समाज अतिशय स्थितप्रज्ञ होता. कर्मठ आणि कडव्या धर्मग्रंथ विचारसरणीमुळे महिलांच्या सुरक्षेविषयी कोणतेही परिवर्तन घडून आले नव्हते. सरजागशाही मुळे अनेक वर्षे पर्यंत भारतभर महिलांवर अत्याचार होत होते. ब्रिटिश सत्ता भारतभर स्थापन झाल्यानंतर मात्र सामाजिक व धार्मिक चाबतीत अनेक बदल घडून आले इंग्रजी शिक्षण, दळवळणातील सुधारणा, छापखाने यांमुळे सुधारणांना प्रचंड प्रमाणात चालना मिळाली. ब्रिटिशांचे सामाजिक व धार्मिक सुधारणावादी कायदे महिलांसाठी अतिशय उपयुक्त ठरले. या कायद्यांचा ज्ञानी लोंकानी स्विकार केल्यामुळे परिवर्तनाला प्रचंड प्रमाणात चालना मिळाली. इंग्रजांनी न्यायव्यवस्थेत काही नवीन प्रथा निर्माण केल्यामुळे भारतातील महिलांच्या जिबनात अमुलाग्र बदल घडून आले.

ब्रिटिश सरकारचे कायदे करण्याची पध्दत

ब्रिटिशपूर्व काळात भारताच्या विभिन्न वर्गासाठी वेगवेगळे कायदे होते यामध्ये एकसंगता आणण्यासाठी १८३३ मध्ये चार्टर एक्ट पास करण्यात येऊन बऱ्याचवेळांमध्ये समानता आणण्याचा प्रयत्न केला. या कायद्यांमध्ये मुंबई आणि यंत्रास प्रेसिडेन्सीद्वारे कायदा करण्याचा अधिकार काढण्यात आला व भारतातील सर्वोच्च सरकारला संपूर्ण भारतासाठी कायदा करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला गव्हर्नर जनरलच्या मदतीसाठी एका 'विधी सदस्याची' नियुक्ती करण्यात आली पहिला विधी आयोग १८३५ मध्ये लॉर्ड मेकॉलेच्या अध्यक्षतेखाली स्थापना झाला. भारतातील रुढी, परंपरा, धर्म, जात यांचा विचार करून कायदे करण्याचा प्रयत्न ब्रिटिश सरकारने केला व महिलांना सुरक्षा प्रदान करण्यात अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

ब्रिटिशांनी महिला सुरक्षे विषयी केलेले कायदे

१) सतीबंदी कायदा (१८२९) - मध्ययुगीन काळापासून भारतात बऱ्याचशा प्रांतांत सतीप्रथा रुढ होती. महाराष्ट्रात व बंगाल प्रांतात विशेषतः ब्रिग्न वर्गात मोठ्या प्रमाणात सतीप्रथा धर्म म्हणून पाळली जात असे पेशव्यांच्या काळात अनेक स्त्रीया सती गेल्याची उदाहरणे आढळतात. मध्ययुगात भोगदा सम्राट अकबराने सतीप्रथा निर्मूलनाचा प्रयत्न केला होता, परंतु सतीप्रथेला धार्मिक आधिष्ठान धर्ममार्तंडानी दिले. असल्यामुळे ब्रिटिशांच्या भारतात सत्ता स्थापनेच्या काळापर्यंत सती प्रथेचे निर्मूलन होऊ शकले नाही. बंगालमध्ये राजा राममोहन रॉय व महाराष्ट्रात नाना शंकरशेट यांच्या पुढाकाराने या विषयी प्रबोधन घडवून आणण्यात आले व सतीबंदीच्या कायद्याची आवश्यकता उदारमतवादी गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांच्या निर्दर्शनास आणून देण्यात आली. वास्तविक १८१८ मध्ये ब्रिटिश सरकारने सतीप्रथा निर्मूलनाचा प्रयत्न केला होता. परंतु भारतातील धार्मिक परिस्थिती फारशी अनुकूल नव्हती मात्र पुढे समाजातील शिक्षित वर्गाने व समाजसुधारकांनी सतीबंदी विषयी कायदा करण्याचा आग्रह धरल्याने तसेच ब्रिटिनमध्ये यावेळी भारतातून गेलेल्या निवृत्त अधिकाऱ्यांनी सतीच्या चाली विरुद्ध मोठा प्रचार केला. प्रथम ब्रिटिनमधील बेर्डफोर्डशायर परगण्यातील भुतदयाशील इंग्रज गृहस्थांनी व मिशनऱ्यांनी भारतातील अमानुष सतीच्या चालीविरुद्ध ब्रिटिश पार्लमेंटला अर्ज केला होता. भारतातून रॉय यांचे प्रयत्न सुरुच होते. पुढे १८ जुन १८२३ रोजी श्री पिम नावाच्या पार्लमेंटच्या सभासदामार्फत अर्ज सादर करण्यात आला या अर्जावर पार्लमेंट मध्ये दिर्घ चर्चा झाली. श्री बक्सटन नावाच्या सभासदाने भारतात जिवंत स्त्रियांना कशा प्रकारे जाळले जाते याचे करुणाजनक वर्णन पार्लमेंट समोर सादर केले. परंतु भारतातील या चालीचा धर्माशी संबंध असल्यामुळे याचा विचार करण्यात ५-६ वर्षे निघून गेली पुढे लॉर्ड विल्यम बेंटिक च्या कारकीर्दीत सावध पावले टाकून १८२९ च्या सतराव्या रेग्युलेशन प्रमाणे सतीच्या चालीचे निर्मूलन जाहीर करण्यात आले व ४ डिसेंबर १८२९ रोजी कायदेशीर पणे सतीचीचाल भारतात बंद करण्यात आली. प्रारंभी ब्रिटिशांच्या अखत्यारीत असलेल्या भूप्रदेशामध्ये हा कायदा लागू करण्यात आला व पुढे संस्थानिकांच्या प्रदेशात देखील त्याची अमलबजावणी करण्यात आली. या कायद्यानुसार विधवा होणाऱ्या स्त्रीला जिवंत जाळणे गुन्हा ठरवून त्यास दंड अथवा कारावासाची शिक्षा करण्याची तरतुद करण्यात आली. पुढील काळात इंडियन पिनल कोड मध्ये दुरुस्ती करून एखाद्या विधवा स्त्रीला सती जाण्यास प्रवृत्त करणे हा देखील गुन्हा ठरविण्यात आला.

२) भुण हत्या बंदी - भारतात ब्रिटिश पूर्व काळापासून मोठ्या प्रमाणात भुणहत्या, मुलांचा बळी देणे बालीका हत्या अशा प्रथा होत्या. मुलांचा बळी देणे आणि भुण मारणे अशा प्रथा कलकत्या जवळ सौगार बेटा जवळ पाळल्या जात असत. या धार्मिक प्रथेमध्ये लहान मुलामुलींना गंगा नदीमध्ये फेकून दिले जात असे. या प्रथेविरुद्ध लॉर्ड वेलस्लीच्या काळामध्ये १८०२ च्या व्या नियमानुसार बंदी घालण्यात आली. त्यानुसार मुलांचा बळी देणे ही एक हत्या समजली जाऊ लागली. अशाच प्रकारची एक प्रथा भारतात वेगवेगळ्या भागांमध्ये प्रचलीत होती. या प्रथेनुसार मुलींनी जन्म घेताच त्यांना ठार मारले जाई. बंगाल नियम १७९५ आणि १८०४ नुसार त्यावर ब्रिटिश सरकारने बंदी घातली, पुढे १८७० मध्ये ब्रिटिशांनी पून्हा कायदा करून मुलींच्या जन्माची नोंद राक्तीची करण्यात आली. आणि पुन्हा काही वर्षांनंतर तीला सरकार समोर उपास्थित करण्याचे बंधन घालण्यात आले. यामुळे भुणहत्या, मुलामुलींचा बळी देणे किंवा स्त्री बालहत्या रोखण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत झाली.

३) विधवा पुनर्विवाह कायदा (१८५६) - सतीबंदीच्या कायद्यानंतर विधवा स्त्रीयांचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. या प्रश्नाविषयी प्रथम विष्णुशास्त्री पंडीतांनी प्रखर आवाज उठविला त्यांनी विधवा पुनर्विवाह संस्था स्थापन करून या बद्दल शास्त्रार्थ पाहण्याचा प्रयत्न केला. १८३७-३८ ह्या वर्षी विधवा पुनर्विवाह या विषयावर जाहीर चर्चा घडवून आणली बाळाशास्त्री जांभेकर, इश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी देखील ब्रिटिश सरकारने या प्रश्ना कडे लक्ष घावे असे युक्तीत केले. म्हणून सरकारने २५ जुलै १८५६ मध्ये १५ वा कायदा पास करून विधवा पुनर्विवाह कायदेशीर ठरविला तसेच तिची संतती देखील या कायद्याने कायदेशीर ठरविण्यात येऊन तिला आपल्या पूर्व घरच्या मुलांचे पालन पोषण करण्याचा हक्क बहाल करण्यात आला.

४) बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (१८७२) - भारतात ब्रिटिशपूर्व काळापासून बालविवाहाची चाल रुढ होती सर्वसाधारणपणे मुलीचे वयाच्या आठव्या वर्षी म्हणजे तिला ऋतुप्राप्त होण्यापूर्वी मुलीचा विवाह लावला जात असे. असे न केल्यास तिच्या बेचाळीस पिढ्या नरकात जातात. अशी अंधश्रध्दा समाजात होती आठ - दहा वर्षांनंतरच्या मुलीचा विवाह पुढे होत नसे. बालविवाहामुळे माता आणि अपत्यांचे मृत्यूचे प्रमाण देखील फार मोठे होते. समाजसुधारक केशवचंद्र सेन यांनी या विषयी फार मोठे प्रबोधन घडवून आणले होते. त्यांनी केलेल्या चळवळीमुळेच सरकारने १८७२ मध्ये कायदा करून

TRUE - COPY

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

VOL. I
 AJA

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Human Capital Development-Challenges and Necessities Padmavati Basavarajappa Suganoor	60-66
14	Impact of Climate Change on Waterborne Diseases C.V.Wankhede	67-73
15	Impact of Global Warming on Drought Prone Area in Dhule District Dr. Suresh C. Ahire	74-77
16	Impact of Various Types of Gulmohar (Delonix Regia Boj. ex Hook.) Compost on Productivity of Fodder Maize B. P. Sarwade G. D. Mule S. A. Survase M. S. Jamdhade	78-84
17	Indian Politics and Environmental Issues Prof. Dr. Santosh Shivkumar Khatri	85-89
18	Ethnomedicinal Survey of Indigenous Medicinal Plants Used by the Local Tribes of Vaijapur, Chopda, Jalgaon (Maharashtra) Shaikh Firdos Jamal Shafiuddin	90-94
19	Microwave Assisted Chemical Synthesis for Sustainable Development Balaji D. Rupnar	95-97
20	Mythology and Environment: A Perspective Study in Novels of Amish Tripathi Pramod W. Saindane Dr. Prof. Sunil G. Baviskar	98-102
21	Dielectric Properties of Wheat Food Grain and It's their Frequency Dependence M. N. Chaudhari R. B. Ahirrao	103-108

TRUE - COPY

Besah

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
 Dahive, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

15. Impact of Global Warming on Drought Prone Area in Dhule District

Dr. Suresh C. Ahire

U. P. College, Dahivel Tal. Sakri, Dist. Dhule (M.S.).

1. Abstract

Dhule district is a drought-prone district. For such a drought-prone area, pomegranate is a boon. This crop requires less quantity of water. Farmers are acquiring the scientific method of applying minimum-water consumption. Economical profits are there in just minimum labour and less expense. So the growth rate of agriculture activity is increasing in less water, follow land and light soil. Agriculture area, income and productivity have been decreasing day by day in the study region. The concentration index methodology of (Bhatia, 1965) has been used and with the help of the cultivation, the study region is selected. In accordance with the 'Concentration Index' of Bhatia, after Nashik and Solapur, Dhule is low of agriculture activity. The concentration Index of Dhule district indicated a large temporal change from 1.88 in 1991 to 0.91 2001. Present work tries to contribute by providing comprehensive outline of global warming factors spatio-temporal distribution at district level. The fundamental objective of the study is the to study the impact of Global warming factors on Agriculture in study area. The assess drought prone area of the study area. Agriculture activity wise characteristics and cost, yield, and profit analysis. With the help of primary and secondary data from the various sources of Dhule district.

Keywords: global warming, drought, agriculture, economical profits

2. Demarcation of the Study Region

The district of Dhule formerly known as west Khandesh, district headquarters since 1960. Lies between 20°38' to 21°23' North latitude and 73°47' to 75°11' East of longitude. It covers an area of 7195 square kilometers. As of 2001 Dhule had a population (2,050,862) of 1,054,031 Males constitute 51.39% of the population and 996,831 females 48.61%. Dhule district is mainly located in to the Panzara and Kan river basin area.

TRUE - COPY

Sesde
PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivei, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

29) FACTORS BEHIND THE URBANIZATION OF NAGPUR Vaishali S Dhabekar, Nagpur	137
30) Growth of Urban Population and Escalating Demand of Water in Pimpri ..... Ramakant Kaspate, Shantaram Kokate, Pune.	140
31) CONSEQUENCES OF URBAN FLOODING: A CASE STUDY ON KOLKATA ..... Sumit Panja, Dr. Arpita Bhattacharjee, Kolkata, West Bengal	143
32) Soil Characteristic of Pomegranate Cultivation: An Economic Analysis ..... Dr. Suresh C. Ahire, Prin. D. S. Suryavanshi, Dhule	152
33) Urbanization and its effect on people's health Dr. Megha M. Sawarkar, Kolhapur	157
34) SPATIAL ANALYSIS OF CULTIVABLE WASTE LAND IN PANGOLI BASIN..... Dr. N.K. Bahekar, Dr. Yeshwant S. Maskare, GONDIA	160
35) Changing of Agriculture Crop Pattern and Irrigation Source in Bhandara.... Prof. Ganesh M. Kapse, Dr. Digambar Pardhi, Bramhpuri	165
36) Agricultural Landuse And Cropping Pattern In Nandurbar District Mr. Vikrant J. Dahivelkar, Dr. Ashok T. Patil, Nandurbar	166
37) WATER POLLUTION A MAJOR ISSUE IN URBAN AREAS: A CASE STUDY ..... Dr. Nanabhau Santujee Kudnar, Tirora, Dist- Gondia.	169
38) IMPACT OF BAN ON SEX DETERMINATION TEST ON SEX RATIO IN NAGPUR ..... Dr Seema S Malewar, Aurangabad	173
39) Urbanisation : Causes and Effects of Urbanization in India Dr. A. S. Kalikar, Amravati	177
40) Study of Limited Smart Cities and Imbalanced Population Dr. Kalpana Deshmukh, Yavatmal	180
41) Quantifying urban sprawl of Ahmednagar city and surrounding ..... Arjun Doke, Ashok Divekar, Rajesh Survase, Pune.	184
42) "A Geographical Study of Forest Settlement in Dhadgaon Tahsil" ..... Mr. Sunil.S.Gavit, Dr. A.K. Hange	190

32

Soil Characteristic of Pomegranate Cultivation: An Economic Analysis in Dhule District (M. S.) India

Dr. Suresh C. Ahire

U. P. College, Dahivel Tal. Sakri, Dist. Dhule

Prin. D. S. Suryavanshi

V. W. S., A. C. S. College Dhule, (M. S.).

Abstract:

India has a great diverse agricultural systems as well as it posses rich agricultural resources different geographical, social, economic, and technological factors has resulted into agricultural typologies an intensives commercial cultivation of banana, onions, sugarcane, in Dhule district are some of best examples. Fruit gardening is taking new shape in the Indian agriculture. Maharashtra is leading state in area and production of pomegranate in the country. Soil is the chief natural factor on which the success or failure of growth of fruit depends. For the production of any crop the type of soil is very important. But the pomegranate cultivation is not particular about the soil type. It can be grown in various soil types such as medium and deep soil with widely ranging characteristics. It thrives on comparatively shallow or even murmy soils, where other fruits fail to flourish (Patil and etc all 2002). But pomegranate trees are perennial fruit crop, it stands in a field for 10-14 years. Therefore, for growth pomegranate trees proper soil condition is necessary to get best economic remuneration. The secondary data from various sources does not explains the reasons for

tremendous increase in pomegranate cultivation therefore present research work is an attempt in search of such soil characteristic responsible for positive growth of pomegranate cultivation. Therefore present work tries to contribute by providing comprehensive outline of physical soil factors spatio-temporal distribution, economics of pomegranate at district level. The fundamental objective of the study is the economics of pomegranate cultivation through soil characteristics and cost, yield, and profit analysis. With the help of primary and secondary data from the various sources of Dhule district. Cost benefit ratio analysis presented that for study region as pomegranate cultivation is 1: 2.16. Nonetheless, it considerably varied with soil types that are 1: 1.73, 1: 2.15, 1: 2.71 and 1: 2.07 of very shallow, shallow, medium and deep soils respectively. It proves that well drained medium and shallow are most profitable form pomegranate cultivation because the pomegranate tree develops on shallow root system. In contrast moisture retentive deep and very deep soil is less profitable.

Key words: Pomegranate Variety, Cost, Yield, Profit Analysis and CBR

1. Introduction:

Soil is the chief natural factor on which the success or failure of growth of fruit depends. For the production of any crop the type of soil is very important. But the pomegranate cultivation is not particular about the soil type. It can be grown in various soil types such as medium and deep soil with widely ranging characteristics. It thrives on comparatively shallow or even murmy soils, where other fruits fail to flourish (Patil and etc all 2002). But pomegranate trees are perennial fruit crop, it stands in a field for 10-14 years. Therefore, for growth pomegranate trees proper soil condition is necessary to get best economic remuneration. The depth, texture and colour were three major physical characteristics of soil that determines the yield of pomegranate quality and quantity of fruit.

Sesak

PRINCIPAL,

Uttamrao Padi Arts & Sci, College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Index

01) GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE CEREALS CROPPING PATTERN IN DHULE Dr. Suresh C. Ahire, Dist. Dhule (MS)	10
02) Trend of E-business: Problems & Solutions Dr. Awdhesh Kumar, Meerut, U.P.	15
03) RELEVANCE OF BENCHMARKING PRACTICES IN TODAY'S COMPETITIVE..... Dr. R. P. Patil—Anand S. Bagade, Maharashtra	18
04) ROLE OF KISAN CREDIT CARDS IN THE BENEFIT OF JAWAR & LEGUMES GROWING.... Dr. A. I. Bhangale, Dist. Jalgaon	22
05) Growing Problems for Students in Studying English D. Buvanewari, Madurai, Tamil Nadu	27
06) POVERTY AND GENDER INEQUALITY IN NORTH-EAST MEHZABEEN SULTANA, Gauhati	33
07) KNOWLEDGE MANAGEMENT IN DIGITAL INFORMATION SYSTEM Dr. Pravin Devidasrao Gahale, Buldana	38
08) DARÚANA ĀCĀRA IN PANCH ĀCĀRA Sunitha Jain, Madras	42
09) EFFECT OF BRAIN HEMISPHERE DOMINATION UPON INTELLIGENCE OF..... Dr. Madan Lal Kurre, Jagdalpur (C.G.)	46
10) India's Maritime Diplomacy in the Indian Ocean Region: ..... Niranjan Marjani, Vadodara.	49
11) CSR in Higher Education Meghani Pratik Rajeshbhal, Botad	53
12) Fitness and Training of Hockey Players J. S. Mehta, M.A. Road Sgr.	57
13) TRANSFORMATION OF PUBLIC LIBRARIES IN TELANGANA FROM.... R. JAGAN MYTHRI, WARANGAL. Telangana State	59

Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journals
UGC Approved
2394 5303

Principal,
Utamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivol, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

01

GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE CEREALS CROPPING PATTERN IN DHULE DISTRICT (M.S.) INDIA

Dr. Suresh C. Ahire,
Uttamrao Patil College
Dahivel, Tal. Sakri Dist. Dhule

Abstract:

Agriculture is not only an occupation but also a way of life. India has rich agricultural resource therefore, different crops are produced. However, farmers cultivating traditional crops are incapable to harvest even adequate food and grains. Such situation is not ideal and sustainable or crop production. New cropping patterns have been accepted by the farmers of the study region, due to climate change, uneven rainfall and economical factor. Natural and economical factors have boosted the cultivation and production of cereals crop. The Dhule district is drought prone district, so it is select for present study. Agriculture is the main occupation in the district. Annual rainfall is unsatisfied and uneven for agriculture. Therefore, the study of spatial distribution and temporal variability were vital in characterizing the economic factor and nature of cereals crop cultivation. Therefore it is important to study the cropping pattern in this district. The aim of present paper is to examine the temporal changes and relation between rainfall and cropping pattern. Present study is based on secondary source of data year 2004 and 2013. Simple statistical technique is used to analyze the changing trend of cropping pattern. The data is representing with graph and map using MS

Excel is applies to analyze. In Dhule district area under cereals crops are changes in various tehsails. Cereals crops cultivation has occupied area 247051 Ha. (60.26% of NSA) in the year 2004 and occupied area decrease upto 145005 Ha. (37.16 % of NSA) in the year 2013 due to the flexibility of the rainfall.

Keyword: Cropping pattern, uneven rainfall, drought prone, plantation, agriculture

Introduction:

India has a great diverse agricultural systems as well as it possess rich agricultural resources, different economical factors had resulted into agricultural typologies. Among the primary activity agriculture is most important as majority of population is depends on agriculture for their livelihood (Singh and Dhillon, 2004). Agricultural land use and productivity are important aspect of agricultural geography. Agricultural productivity in dry farming areas is as low as one tenth of that irrigated area (Datya, 1983). Therefore important agricultural facility is useful programme to improved productivity and thereby achieving rural development. They may be achieved by technological intervention and by adopting strategic cropping pattern. This would reduce the water requirement of agricultural without comprising agricultural output. Maharashtra is leading state in area and production of cereals crops in the country. According to some expert and farmers there is a shift from cereals crops to other because of water requirement, low input and high profitability over these crops. Drought is a major problem in Dhule district. They are natural hazards and are related with rainfall. Drought may be best benefited as persistent and abnormal moisture deficiency that has an adverse impact on agriculture. All the talukas except Shirpur in Dhule district are affected by drought. Near about 60 percent area of the district is drought prone. The maximum area of Dhule and Shindhkhedra comes under the drought prone part. In the western part of Sakri

18	Effect Of Leaf Extract Of <i>Euphorbia Nerrifolia</i> On Biochemical Components Of Fresh Water Snail <i>Lymnea Acuminata</i> (Lamarck)	Miss. Sarika. P. Fulpagare	102
19	Viscosity, Density and Ultrasonic Velocity Studies of Binary Liquid Solutions of Alcohols In Nitrobenzene	Sandeep R. Patil	103
20	Planning of Health Administration in Tribal Area: Present & Future	Mr. Sandip B. Garud	116
21	Soil, Water And Forest Conservation For Rural And Agriculture Development: A Case Study Of Baripada Village In Dhule District (M.S.) India	Ahire Suresh Chintaman	117
22	Perspectives of Social Status in Tribal Region	Dr. D. S. Suryawanshi	121
23	Regional and Temporal Climatic Classification for Drought- Prone Areas in Jalgaon district of Maharashtra State	Patil Namdeo Arjun	131
24	A Study Of Agricultural Intensification In Nandurbar District (M.S.)	M. A. Gavit	141
25	Taxonomy and Occurrence of Some Medicinal Plants Used in Traditional Care System in Nashik district Maharashtra, India.	R. V. Karanda	151
26	Synthesis and study of N-Substituted Phenyl Succinamides Their Synthetic Utility, Characterization and Antimicrobial activity.	S. J. Bhadane	153
27	Role of Surfactant as Adjuvant in Agriculture and Agrochemical Formulation	Mahendra S. Borse	164
28	Effects of sub lethal Concentrations Of Fenvalerate on Histopathological Changes In The Gill Of Fresh Water Fish Species <i>Channa marulius</i> (Ham Buch).	Bhoi, S. S.	170
29	Occurrence Of Pesticide Quinolphos In The Soil Samples Of Sakri Taluka Of Dhule District Of Maharashtra, India	S. S. Shewale	173
30	Crop Combination and crop Diversification Analysis In Baglan Tahsil For Nashik District (M.S)	D. K Ahire	175
31	Geographical Analysis of Flash flood in Pachorabari in Nandurbar district (MS)	Ajay P. Nandre	181
32	Impact of Irrigation on Economic Development, Study of Household Assets	S. N. Dalimbe	182
33	An Appraisal Sex Ratios In Dhule City (Maharashtra)	M. R. Vaishampayan	183
34	Study of Dielectric Properties of Saline Soil at X - Band Frequency	V. G. Ugalmugale	184
35	Ethnobotanical Uses Of Plants For Dental Care From Forest Area Of Navapur Taluka, Nandurbar District (Ms).	G. O. Chaudhari	185

TRUE - COPY

Besale

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Soil, Water And Forest Conservation For Rural And Agriculture Development: A Case Study of Baripada Village In Dhule District (M.S.) India

Ahire Suresh Chintaman Uttamrao Patil College, Dahivel Tal.- Sakri, Dist.- Dhule (M.S.) E-mail. ahiresuresh9@gmail.com

Introduction:

Soil, water and forest conservation are the best way for rural and agriculture economic empowerment. It is necessary for the homogeneous development of the villages. Not only the longest growth period of forest but also their specific biological and environmental requirements play a major role in their location over the earth's surface. Baripada, which faced severe scarcity of food, water, forest cover and employment till early 1990s, is now writing new story of development and self-reliance. Baripada is a remote tribal area rich in biodiversity of plants. The present study was undertaken with a view to study the geographical, cultural and economical uses of the sustainable development in the Baripada region of Dhule district. The purpose of the study is to contribute to the knowledge of the land water and forest conservation. The study aims of soil, water, forest conservation and effect on socio-economical empowerment analysis for which the survey and interview method has been used for the present paper. At the time about 10 to 15 people from other villages come to this village everyday to know how the villagers have done a wonder. A professor from Germany is staying in the village for some time to study this model of development based on local know-how.

Location:

The tribal village-Baripada is located in the Sakri tehsil of Dhule district in Maharashtra. Dhule district is located in North-western side of Maharashtra bounded by Satpuda hill ranges on north side. Baripada small village, with just 108 Vanvasi families and 785 populations, is located at the border of Maharashtra and Gujarat and is about 97 km from Dhule district headquartered.

Aims and Objective:

To study of Baripada village by geo-cultural approach.
To study soil, water, forest conservation and effect on socio-economical empowerment.

Methodology:

The tribal village Baripada was visited during the peak season of vegetation. The land, water, forest and community information was gathered from interviewed the tribal persons. Inform various geo-economical changes by the primary and secondary data. The study aims of soil, water, forest conservation and effect on socio-economical empowerment analysis for which the survey and interview method has been used for the present paper. The brain behind the whole revolution is a post graduate youth of the village Chaitram Devchand Pawar.

Result and Discussion:

Total population of Baripada is 744, which includes 385 males and 385 females (2011). So far as the landuse is considered, 445 hectares land falls under forest area, 392 hectares land under agriculture, 09 hectares land under irrigation area covered by percolation tanks, 30 hectares land falls under grazing land and the village settlement

32	English language learning in economically under privileged children of tribals	Shaikh, B. M.	153
33	Rural market in India	Amrutkar, J.P. and Joshi S.V.	156
34	Socio-economic development in Kan Basin in Dhule District (M.S.) India	Ahire Suresh. C.	160
35	Automation of Libraries	Chaudhari, A. M.	165
36	Study about impact of ecotourism in tribal area	Nerkar, Dipak D.	167
37	Study of the geographical perspective of flood affected settlement in Nandurbar Tehsil		170
38	Phytochemical investigations of <i>Ischaemum Pilosum</i> (Klein Ex Willd.), for revealing medicinal properties with spectroscopic and chromatographic techniques	Patil M. B. and Khan P. A.	176
39	Toxicity effect of Thiamethoxam and Diafenthiuron on Land Snail, <i>Macrochlamys indica</i>	Wankhedkar, Prakash T., Wankhedkar, Smita P., Patel, Nisar G. and Giri, Niranjana R.	177
40	राज्यघटना आणि आदिवासींचे हक्क	जाधव दिनेश भिमराव आणि वसावे कृष्णा चंद्रया	१७८
41	अक्कलकुवा तालुक्यातील पावरा आदिवासी जमातीचे सांस्कृतिक दर्शन घडवणारा उत्सव : होलीकोसल	साळुंके प्रकाश श्रीराम, सी.गो.पाटील महाविद्यालय साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे	१८२
42	आदिवासी स्वयंपूर्णतेकडे देशबंधु आणि मंजु गुप्ता फाउंडेशनचे योगदान	सावळे प्रदिप मुरलीधर आणि घरटे चंद्रकांत नथ्यू	१८५
43	धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी आणि पायाभूत सेवा सुविधांचे एक विश्लेषण	तोरवणे संजय नामदेवराव	१८९
44	पश्चिम पट्ट्यातील कोकणी समाजातील आदिवासी (माऊल्या) उत्सवाचा चिकित्सक अभ्यास	गवळी लोटन जगन्नाथ	१९३
45	पर्यावरणाचा -हास व शाश्वत विकास	वैशाली रा. हजार	१९६
46	आदिवासींचा सांस्कृतिक कोशल्यातुन आधिकारिक	मस्के सतीश श्रीराम आणि बळसाने एम. व्ही.	१९८

TRUE - COPY

Desai

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahival, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN KAN BASIN IN DHULE DISTRICT (M.S.) INDIA

Ahire S. C.

Uttamrao Patil College, Dahivel, Dist. Dhule 424306 (M.S.) ahiresuresh9@gmail.com

ABSTRACT:

People should be made aware of the importance of geographical factors. For the development of villages, the selection of occupation and the use of a right method are essential. Thus, the development of villages is based upon watershed factor, awareness of people and selection of proper occupation. The above said factors are to study in the present research. All geographical factors contain various types of natural resources. Since a socio-economic study involves decision making for efficient utilization of natural resources, a multidisciplinary approach is essential. However involvement of too many disciplines in planning and decision making can lead to inefficiency and unsatisfactory final outcomes. The Present study is correlation between geographical factors and socio-economic development of villages. A study of the Kan basin is at micro level. The primary data is generated through field work which has been carried out in different villages in Kan basin. The formulated hypothesis for some variables is tested with the help of Z-score, Composite score and correlation technique has been adopted. It is found that watershed area development is very essential in every village for the development.

Key words: Socio-economic, natural recourse, agricultural, village development

INTRODUCTION:

Geographical factors influence the development of the villages. So far as the geographical characteristics are concerned, they are uneven in the study region for the development, the proper geographical factors is necessary. People should be made aware of the importance of geographical factors. For the development of villages, the selection of occupation and the use of a right method are essential. Thus, the development of villages is based upon socio-economic factor, awareness of people and selection of proper occupation. The above said factor area to study in the present research. The optimum development of resources with minimum adverse environmental impact is essential not only for sustainable development, but also for human survival. Watershed is an ideal unit calling for multidisciplinary approach to the resource management for ensuring continuous benefit on sustainable basis. Integrated watershed development is a prerequisite to only for land, water and bio-mass. The management of degraded areas is for the conservation and protection. So that bio-diversity and genetic

riches can be protected for future generations. It is important that watershed development must consider the social and economic factors operating within and outside the geographical area. All geographical factors contain various types of natural resources. Since a watershed involves decision making for efficient utilization of natural resources, a multidisciplinary approach is essential. However involvement of too many disciplines in planning and decision making can lead to inefficiency and unsatisfactory final outcomes. It is therefore, important that participation should be limited to representatives from key government departments and local people which will be directly affected.

DEMARICATION OF STUDY AREAS:

The Kan river originates from the North East Part of Sahyadri and meets the Panzari river at Sakri in Dhule district. The basin is situated 74° 0' to 74° 22' East longitude and 21° 0' to 21° 07' North Latitude.

TRUE - COPY

160

Bezale
PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

CONTENTS OF ENGLISH PART - V

S. No.	Title & Author	Page No.
9	Role of GIS in Human Geography Prof. Ajay D. Patil	64-67
10	Role of Agriculture and Ecotourism on Indian Geography Dr. Nandini P. Wagh	68-71
11	Analyzing Rainfall Seasonality in Shirpur Tehsil Dr. R. M. Wadile	72-76
12	Geographical Analysis of Urbanization in Nashik Administrative Division of Maharashtra Shital G. Patil Dr. Ravindra J. Borase	77-81
13	Composition of Gender in Maharashtra State Dr. Vishwas Shinde Dr. D. S. Gajhans	87-92
14	Chives Production of Greenhouse Farming Dr. S. B. Sangale	93-98
15	Agriculture and Eco Tourism in Maharashtra Archana Salunke	99-108
16	Concentration Index of Rural Population in Akola District of Maharashtra State Ankush C. Khobragade Sanjay D. Bhaise Devendra A. Maski	109-112
17	Agro-Eco-Tourism: A New Dimension to Agriculture Dr. Sudhir T. Tambe	113-117
18	An Economics Analysis of Pomegranate Cultivation through Soil Characteristics in Dhule District (M. S.) India Dr. Suresh C. Ahire	118-125

TRUE - COPY

Beshe

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
 Dahivei, Tai. Sakri, Dist. Dhule.

18. An Economics Analysis of Pomegranate Cultivation through Soil Characteristics in Dhule District (M. S.) India

Dr. Suresh C. Ahire

HOD, Dept. of Geograph, Uttamrao Patil Arts and Science, College, Dahivel
Tal. Sakri, Dist. Dhule (M.S.).

Abstract

India has a great diverse agricultural systems as well as it posses rich agricultural resources different geographical factors has resulted into agricultural typologies. In inter commercial cultivation of banana, pomegranate, onions and sugarcane in Dhule district are some of best examples. Fruit gardening is taking new shape in the Indian agriculture. Maharashtra leading state in area and production of pomegranate in the country. Soil is the chief natural factor on which the success or failure of growth of fruit depends. For the production of any crop type of soil is very important. But the pomegranate cultivation is not particular about the type. It can be grown in various soil types such as medium and deep soil with widely range characteristics. It thrives on comparatively shallow or even murmy soils, where other fruits do not flourish (Patil and etc all 2002). But pomegranate trees are perennial fruit crop, it stands in field for 10-14 years. Therefore, for growth pomegranate trees proper soil condition is necessary to get best economic remuneration. The secondary data from various sources does not explain the reasons for tremendous increase in pomegranate cultivation therefore present research work is an attempt in search of such soil characteristic responsible for positive growth of pomegranate cultivation. Therefore present work tries to contribute by providing comprehensive outline of factors spatio-temporal distribution, economics of pomegranate at district level. The fundamental objective of the study is the economics of pomegranate cultivation through soil characteristics and cost, yield, and profit analysis. With the help of primary and secondary data from the various sources of Dhule district. Cost benefit ratio analysis presented that for study region pomegranate cultivation is 1: 2.16. Nonetheless, it considerably varied with soil types that are

TRUE - COPY

Besale

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Application of GIS and Remote Sensing for Agriculture and Rural Development	V. J. Somani	07
2	Climate Change and Its Impact on Agriculture	Dr. Girishkaumar Rana	16
3	Levels of Agricultural Performance in Drought- Prone Areas of Jalgaon District, Maharashtra State India	Dr. D. S. Suryawanshi & Dr. N.A. Patil	26
4	Geographical Study of Sugar Industries in The Nashik District	Mr. Anil Gaikwad & Dr. S. N. Nikam	35
5	Altitude Wise Yield of Pomegranate An Economics Analysis in Dhule District (M. S.) India	Dr. Suresh Ahire	41
6	Remote Sensing and GIS Applications in The Forest Management	Dr. M. V. Suryawanshi	47
7	Estimation of Changes in Vegetation Density in Sirumalai Hills Using Geoinformatics Technology	M. Monisha Mohan, M.Muthukumar & M. Arasumani	55
8	Optimal Portfolio Using The Sharpe Index Model With Reference To Selected Companies From Banking Sector In India	Dr. Kalpesh Chopra	61
9	The Role of Commercial Banks in Providing Agricultural Credit.	Dr. Bhavini Patel	65
10	Dilemma and Prospects in Indian Agricultural Marketing	Dr. Dipika Ravaliya	75
11	Application of Geoinformatics in Soil- Site Suitability Assessment for Grape Cultivation- A Case Study of Village Dhumala, Nashik, M.S.	Dr. Divyeshwar Pawar & Bhagyashree Tatar	81
12	A Study of Temporal & Spatial Analysis of Landuse Pattern of Deogaon Village in Trimbakeshwar Tahsil	Dr. Santosh Jadhav	91
13	Regional Disparities in Levels of Agricultural Resource Development in Satara District: A Geographical Study	Dr. S. B. Rathod, Shri. D.N. Kharat & Prin. Dr. T.N.Gholap	97
14	Artificial Ground Water Recharge By Roofing Rainwater Harvesting Technique In School Building: A Case Study	Dr. V. P. Gaikwad	102
15	An Assessment of Irrigation Projects in Panzara Basin of Dhule District	Mr. Hemant Nandre & Dr. Shivaji Patil & Mr. Yogesh Masule	107
16	Geographical Analysis of Onion Crop Concentration In Nashik District	Dhanraj Ahire	111
17	The Contribution of Indian Agriculture Sector in GDP of India	Dr.P.S. Kudnar	115
18	A Geographical Study of Sex Ratio in Maharashtra State of India...	Dr. Namdev Gajre	118
19	Productive Efficiency and Various Farm Size in Indian Agricultural Sector	Dr. Raviprasad Thombre & Mr. Vitthal Kadus	125
20	Environment and Landslide Disaster on Toranj Plateau	Dr.U.P. Suryawanshi	131
21	GIS: Dynamic Nature of Reality in Geography	Dr. Sudhir Tambe	135
22	Climate Change and Its Impact on Agricultural Productivity in India	Prof. K.S. Lande & Prof. K.S Gaikwad	138
23	A Micro Level Study of Sex Ratio in The Akole Taluk of Ahmednagar District, Maharashtra.	Dr. Deepak Gadekar & Dr. P.H. Mhaske	143
24	A Study of Regional Development in India	Dr. Sudhir Tambe, Dr.N.N.Gholap	148
25	Impact of Lithification on Agriculture Along Western Coast of Maharashtra	Wagh Sahebrao K.	152

Altitude Wise Yield of Pomegranate An Economics Analysis in Dhule District (M.S.) India

Dr. Suresh C. Ahire

U. P. College, Dahivel Tal. Sakri, Dist. Dhule
(M.S.) ahiresuresh9@gmail.com

Abstract:

India has a great diverse agricultural systems as well as it possess rich agricultural resources different geographical factors has resulted into agricultural typologies. In intensive commercial cultivation of banana, pomegranate, onions and sugarcane in Dhule district are some of best examples. Fruit gardening is taking new shape in the Indian agriculture. Maharashtra is leading state in area and production of pomegranate in the country. Altitude wise the chief natural factor on which the success or failure of growth of fruit depends. For the production of any crop the altitude wise is very important. But the pomegranate cultivation is not particular about the soil type. It can be grown in various soil types such as low, middle and high altitude with widely ranging characteristics. Pomegranate trees are perennial fruit crop; it stands in a field for 10-14 years. Therefore, for growth pomegranate trees proper soil condition is necessary to get best economic remuneration. The secondary data from various sources does not explains the reasons for tremendous increase in pomegranate cultivation therefore present research work is an attempt in search of such altitude wise characteristic responsible for positive growth of pomegranate cultivation. Therefore present work tries to contribute by providing comprehensive outline of altitude wise factors, spatio-temporal distribution, economics of pomegranate at district level. The fundamental objective of the study is the economics of pomegranate cultivation through altitude wise characteristics and cost, yield, and profit analysis. With the help of primary and secondary data from the various sources of Dhule district. Cost benefit ratio analysis presented that for study region as pomegranate cultivation is 1: 2.25. The impact of altitude on gross yield and cost benefit ratio was also observed. In high altitude zone, the production of pomegranate is higher than high altitude areas. The highest CBR (1:2.3) was found for high altitude zone (above 450meters). Then second higher CBR was recorded in 1:2.2. The weather condition of middle altitude was more favorable for production of pomegranate. Since considerable improvement in yield of pomegranate was found in higher altitude.

Kew words: low altitude, middle altitude, high altitude, Cost, Yield, Profit analysis and CBR.

Introduction:

Geographically, from vivid factors, altitude affects on the growth of crops. Pomegranate crops not properly grown in high altitude, pomegranate cultivation can be taken. Pomegranate growing area in Afghanistan is situated between 700 m to 1500m from means sea level. However, in this area there is an impact on pomegranate due to low temperature at high altitude. It was one of the geographical factors in governing the population of pomegranate. In the study area, pomegranate cultivation is very less in the high altitude. Although altitude is not the more restriction for pomegranate cultivation but per hectare yield and quality of pomegranate production is altered according to pomegranate land elevations. So this situation, the impact of altitude on gross yields and cost benefit ratio is evaluated.

Impact Factor – 6.261

Special Issue - 103

Jan 2019

ISSN – 2348-7143

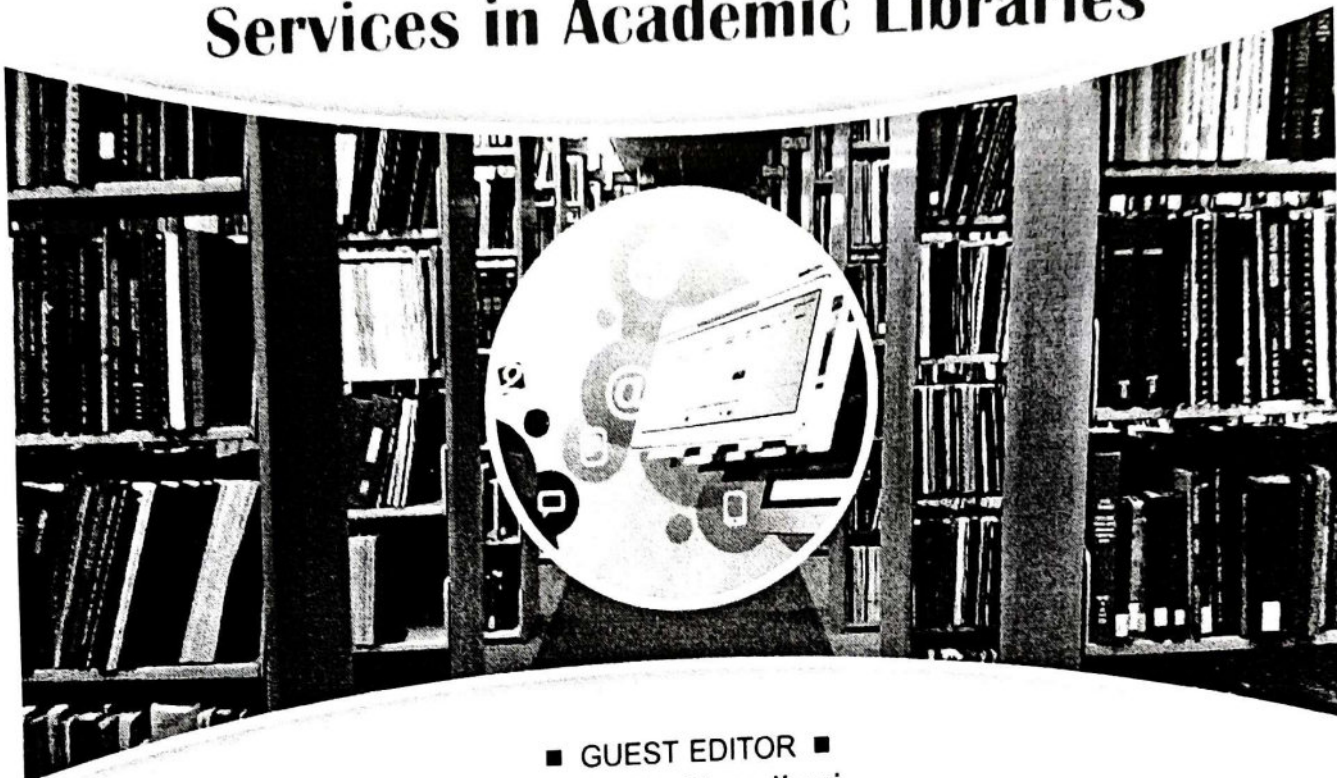
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Listed Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Web Based Library and Information Services in Academic Libraries

■ GUEST EDITOR ■
Dr. B. R. Chaudhari

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. T. M. Patil

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (S.J.I.F)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

TRUE - COPY

Resale

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahival, Tel. Saki, Dist. Dhule.

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ई - ग्रंथालय : एक उपयुक्त आज्ञावली

पा. वी. मी. पारटे

उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान, महाविद्यालय,
दरिबेल, ता. माफो, पुणे

सार

ग्रंथपाल ग्रंथांचा पालक राहिलेला नसून आधुनिक तंत्रज्ञानासोबत वाटचाल करीत आहे विविध स्तरावरील ग्रंथपाल आर्थिक व तांत्रिक परिस्थितीमुळे माघे राहिलेला आहे. या सर्व परिस्थितीवर एक सक्षम पर्याय आपणास राष्ट्रीय सूचना केंद्राने दिलेला आहे. तो म्हणजे ई- ग्रंथालय त्यामुळे प्रत्येक ग्रंथपालाने यावर विचार केला पाहिजे. ह्या आज्ञावलीचा वापर शांत, महाविद्यालय, शासकीय, ग्रंथलयात होताना दिसून येत आहे. ग्रंथलयाचे सर्व कामे ह्या आज्ञावली मार्फत केले जाते. त्यामुळे ग्रंथालयाची कार्यक्षमता वाढलेली दिसून येते.

प्रस्तावना

आज तंत्रज्ञानाने प्रत्येक क्षेत्रात महत्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. त्यामुळे दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक घडामोडी तंत्रज्ञानावर अवलंबू लागल्या आहेत. ह्या तंत्रज्ञानाशिवाय माणसाचे जीवन विस्कळीत होऊ शकते. तंत्रज्ञानही आजच्या काळाची गरज आहे ह्या तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत ग्रंथालय मागे राहू शकते का? नाही कारण आज प्रत्येक क्षेत्रात संगणक कार्यप्रणालीचा वापर होऊ लागला आहे. त्याच प्रमाणे ग्रंथालय क्षेत्रात सुध्दा संगणकाचा वापर होऊ लागला आहे. परंतु ग्रंथालया समोर एक मोठे आव्हान हुवे आहे ते म्हणजे आर्थिक होय. ग्रंथालय संगणकीकरणसाठी (संगणक ते आज्ञावली) साठी लाखो पर्यंत खर्च करावा लागतो. हे सर्व करण्यासाठी संस्था तयार नसते. ही समस्या सोडविण्यासाठी एक सक्षम पर्याय म्हणजे ई- ग्रंथालय आज्ञावली होय. तरी आपण ई- ग्रंथालया आज्ञावली संबंधी जाणून घेणे गरजेचे आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

- या आज्ञावलीच्या वापरामुळे ग्रंथालय संगणकीकरणावर होणाऱ्या लाखो रुपयांचा बचत होईल.
- भारत सरकारच्या ग्रंथालय संगणकीकरणाच्या उपक्रमाला हातभार लावता येईल.
- या आज्ञावलीच्या वापरामुळे विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक यांना कमीत कमी वेळेत सेवा देता येईल.

ई- ग्रंथालय मोड्यूलसविषयी विवेचन :-

Administration:-

सर्वात महत्वाचे आणि सुरुवातीचे मोड्यूल हे या मध्ये आज्ञावलीचे व्यवस्थापन केले जाते. यामध्ये जसे की ग्रंथालयातील पत्राचे नमुने, ग्रंथ विक्रमे, ग्रंथालय समिती, ग्रंथालय डेटा बॅकप अशी काही महत्वाची आणि एकाच वेळा भरणारी माहितीचा या ठिकाणी संचय करून ठेवला जातो. जेणे करून ज्या वेळेस आपण संबंधित माहितीसंबंधी कृती करू त्यावेळेस ती माहिती आपणास त्वरित त्या त्या ठिकाणी भरता यावी.

Book Acquisition :-

या मोड्यूलमध्ये ग्रंथ खरेदीसाठी करण्यात येणारी जी पारंपारिक प्रक्रिया आहे. त्या संबंधी माहिती असते. ग्रंथाची मागणी जेव्हा ग्रंथालयात होते त्यावेळेस ग्रंथपाल त्या मागणीतील ग्रंथासाठी एक मागणी पत्र तयार करून वरिष्ठांकडून परवानगी घेतो. वरिष्ठांशी त्या मागणी साठी परवानगी दिल्यानंतर ग्रंथपाल त्यांची मागणी ग्रंथविक्रेत्याकडे करतो. त्या नंतर ग्रंथ ग्रंथविक्रेत्याकडून प्राप्त झाल्यानंतर ग्रंथपाल त्याची नोंद दाखलनोंद वहीमध्ये त्याचे बिल तयार करून ग्रंथ विक्रेत्याला देतो. ही सर्व प्रक्रिया आधी ग्रंथपाल हाताने करत असत पण आता ई- ग्रंथालयाच्या या मोड्यूलमुळे हे काम संगणकीकृत झाले व ह्यासाठी अवघे १० मिनिटे लागतात.

Cataloging :-

या मोड्यूलमध्ये ग्रंथ खरेदी केल्यानंतर ग्रंथांची नोंद सरळरित्या केली जाते कोणतेही खरेदी पध्दत न वापरता. त्यानंतर ह्यामधुन बारकोडिंग (bar coding) केली जाते. साठा पडताळणी (stock verification) या सारखी वेळोवेळी व जास्त मनुष्यबाळाचे काम ह्या आज्ञावलीमुळे अवघ्या मिनिटांमध्ये होऊ लागले आहे. ग्रंथालयातील काही हरवलेली ग्रंथ, ग्रंथालयातून काढून ठकलेली, तसेच बायंडींग केलेले ग्रंथांची यादी आपणास येथे मिळू शकते.

Circulation :-

या मोड्यूलमध्ये ग्रंथालयातील ग्रंथालयातील संभासदांची वर्गवारी तसेच नोंद केली जाते. प्रत्येक वाचकांना त्यांचे बारकोडसहित ओळखपत्र आज्ञावलीद्वारे निर्मित केले जातात. ज्या वेळेस वाचक ग्रंथालयात येतो त्यावेळेस तो ते ओळखपत्र ग्रंथपालास देतो ग्रंथपाल त्यास बारकोड मशीन (barcode scanner) द्वारे पडताळणी करून नवीन ग्रंथ त्यास देतो अथवा घेतो. व ही सर्व माहिती आज्ञावली लगेच समोर दाखवते व त्यानंतर गेट पास तयार होतो व वाचकाला ग्रंथ दिला जातो.

TRUE - COPY

	राजकारण आणि शेतकरी चळवळ	महाविद्यालय, निजामपूर	
२७	ग्रामीण व शहरी भागातील खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमता विकासातील भिन्नता एक अभ्यास	डॉ. भोलानंद मोरे, उ.पा. महाविद्यालय, दहिवेल	१०७
२८	जलयुक्त शिवार अभियान— काव्यची गरज	डॉ. अरुण पाटील, कला वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा	११२
२९	ग्रामीण व आदिवासी भागातील शैक्षणिक विकासात ई-लर्निंग संसाधनाचा वापर एक अभ्यास	डा. बी. सी. घटगे, उ.पा. महाविद्यालय, दहिवेल	११६
३०	ग्रामीण विकासातून कृषी विकास	डा. अभिजीत भामरे, विमलवाडी महाविद्यालय, साक्री	१२२
३१	धुळे जिल्ह्यातील साक्री तालुक्याचे भूनीउपयोजन - अभ्यास	डा. डॉ. ए. धनार, साक्री	१२६
३२	भारतातील बदलत्या कालखंडातील कृषीचा एक अभ्यास	डा. देविदास भद्रु भामरे, कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदो.	१२९
३३	ग्रामीण काढंबरीतील शेतकऱ्यांच्या संवेदना	डॉ. बाल्मोक्ष अडावे, कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदो	१३१
३४	शेतकरी आत्महत्याची कारण निमांसा	डॉ. वासुदेव माळी, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर	१३४
३५	हिंदी साहित्य मे चित्रित कृषी एवं ग्रामीण विकास भूमिका (प्रेमचंद्र साहित्य विशेष संदर्भ में)	डॉ. वनिता पवार, कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदो	१३९
३६	ग्रामीण विकासात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	डा. विजेन्द्र अ. पाटील, नुतन मराठा महाविद्यालय, जळगांव	१४४
३७	ग्रामीण विकासात शेतव्यवसायाचे योगदान	प्राचार्य डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे, डा. बाबासाहेब अंबेडकर महाविद्यालय, वलवाडी	१४७
३८	मराठी काढंबरीतील वेध कृषीजीवन	डॉ. जितेंद्र गिरासे, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कुसुंबा	१५०
३९	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या शासन आणि राजकारण	प्रा. कांतोलाळ सोनवणे, आदर्श महाविद्यालय, निजामपूर	१५३
४०	ग्रामीण विकासातील सेवाभावि संस्था व शासनाची भूमिका आणि महिला विकासाच्या योजना	डॉ. मधुकर देसले, महिला महाविद्यालय, नंदुरवार	१५६
४१	ग्रामीण कृषी विकासातील राष्ट्रीय कृत विकांची भूमिका	साजोद आजीज पिजारी	१६०

TRUE - COPY

Desale

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Danivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

ग्रामीण व आदिवासी भागातील शैक्षणिक विकासात ई-लर्निंग संसाधनांचा वापर : एक अभ्यास

(संदर्भ उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल ता. साक्री, जि. धुळे)

प्रा. घरटे बी. सी., उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान, महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साक्री जि. धुळे,
gharatebalu@yahoo.in

प्रस्तावणा :-

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात भारतातील शिक्षण क्षेत्रात बराच बदल झालेला आहे. शिक्षण क्षेत्रात
अध्येषेन/अध्यापनात व माहिती तंत्रज्ञानात प्रचंड वाढ झालेली आहे. शैक्षणिक उपक्रमात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर
अधिकाधिक होऊन अध्यापनाच्या प्रक्रियेत गतिमानता वाढविण्यासाठी ई-संसाधनाचा अधिक अधिक वापर झालेला
सातत्याने आप्रह होत आहे.

प्रस्तुत शोध लेखात पारंपारिक अध्ययन पध्दती ऐवजी कोण कोणत्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर विद्यार्थ्यां
शिकतांना केलेला आहे किंवा नाही. तसेच ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात वाढ होते का? तसेच माहितीचा वापर
होते का? हे शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

विषयाचे महत्त्व :-

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात माहितीला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. माहिती मिळविण्यासाठी विद्यार्थ्यां
बरिचशी कसरत करावी लागते. त्यात आता अधिक सुलभता निर्माण झालेली आहे. कारण आधुनिक तंत्रज्ञानाचा
संसाधनाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतांना दिसून येतो. या ई-संसाधनाच्या माध्यमाने जगातील कोणताही माहितीचा
सेकंदात प्राप्त होऊ शकते आणि म्हणूनच ई-संसाधनांना अनन्य साधारण महत्त्व आहे. अध्ययनात विद्यार्थ्यांनी कोणत्या
ई-संसाधन वापरलीत व त्याचा परिणाम अध्ययनात किती प्रमाणात झाला. याचा अभ्यास प्रस्तुत लेखानुन करण्याचा प्रयत्न
केलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

प्रस्तुत लेखात उत्तमराव पाटील कला विज्ञान महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी ई-लर्निंग च्या सहाय्याने कोणत्या
कोणत्या ई-संसाधनांचा वापर सद्य स्थितीत किती प्रमाणात होत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात खालील उद्देश्ये
ठेवलेली आहेत.

- १) विद्यार्थ्यांनी वापरलेल्या विविध ई-संसाधनांचा अभ्यास करणे.
- २) विद्यार्थ्यांनी किती प्रमाणात ई-संसाधनांचा वापर केलेला आहे, त्याचा अभ्यास करणे.
- ३) महाविद्यालयात कोणकोणती ई-संसाधन उपलब्ध आहेत, त्याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके :-

प्रस्तुत शोध लेखात काही गृहीतके समोर ठेवलेली आहेत. त्यानुसार अभ्यासाची दिशा स्पष्ट होईल.

- १) ई-संसाधन तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांचे ज्ञान अद्ययावत होते व विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर पडते.
- २) ई-तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांच्या माहितीची गरज पूर्ण होते.
- ३) ई-तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांची अध्ययन क्षमता वाढते.

नमुना निवड :-

प्रस्तुत शोध लेखात "वॉरन्ट महाविद्यालयातील ई-लर्निंग संसाधनांचा केला जाणारा वापर एक अभ्यास." प्रस्तुत
संशोधन उत्तमराव पाटील कला विज्ञान महाविद्यालयातील १३० विद्यार्थी निवेदक म्हणून घेतलेले असून अनुसूची तयार
माहिती संकलित केलेली आहे.

संशोधन पध्दती :-

TRUE - COPY

Desale

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Effects of sub lethal concentrations of Fenvalerate on histopathological changes in the gill of fresh water fish species *Channa marulius* (Ham Buch).

Bhoi, S. S. Dept. of Zoology, Uttamrao Patil Arts and Science College Dahivel. (M.S.)
Patole, S. S. Associate professor Dept. of Zoology, V.V.M's S.G. Patil Arts, Science and Commerce College Sakri (M.S.). sspatole63@gmail.com

ABSTRACT: The present study deal with the toxic effects of Fenvalerate pesticide on the gill histology of fresh water fish, *Channa marulius*. The fishes were exposed to $1/4^{\text{th}}$ and $3/4^{\text{th}}$ sub lethal concentrations i. e. 0.85 ppm and 0.25 ppm of Fenvalerate respectively for 96 h exposure period. Our result showed marked histopathological changes characterized by swelling and degeneration in respiratory epithelial cells and connective tissue cells. Connective tissue cells become degenerative changes and lose their normal cellular structure.

Key words: Sub lethal concentration, gill histology, Fenvalerate Pesticide

INTRODUCTION:

At present, it seems that the problem is more conspicuous in developed countries, where lately there has been an increase in the use of insecticides as a means of increasing agricultural productivity, without much concern to the consequences of indiscriminate application. There are many pathways by which insecticides leave the sites of application and distribute throughout the environments enter the aquatic ecosystem. The major route of insecticides to water ecosystems in urban areas through rainfall runoff and atmospheric deposition. Frequently and intensity of tissue lesion depend on the concentration of insecticides cause specific or nonspecific histopathological changes in liver tissue of *Heteropneustes fossilis* exposed to Chlorpyrifos (20% Ec) (Hassina and Mithra, 2014). For example, histopathological lesion in the liver tissue of fresh water fish, *Cirrinus nigala* were observed (Velmurugan *et al.*, 2009) after 10 and 30 days exposure to sub lethal concentration of dichlorofos and diazon insecticides respectively. Other researchers reported the histopathological alteration in different tissue of fish treated with diazon (Banacek *et al.*, 2011), Malathion (Sanjoy and Rita Mahanta, 2012), Cypermethrin (Thayappan *et al.*, 2014), Tannery Effluents (Mohanta *et al.*, 2010), Fenitrothion (Benli and Ozkul, 2014), Lindane changes in histopathological architecture of pituitary gland in fresh water teleost fish, *Mystus vittatus* (Pushpa and Jyotsna, 2016). The present study deal with effects of Fenvalerate on gill histopathology of fresh water fish *Channa marulius*.

MATERIAL AND METHODS:

The fresh water fish *Channa marulius* weighing (15±5 g) and length (10±2 cm) were collected from Kan and Panzara river of Sakri Taluka (Dhule). Live fishes were brought to the laboratory in wide mouthed plastic containers. After thoroughly washed under tap water and acclimated to laboratory conditions for 15 days. They were fed with standard fish diet (Tokyu). Water in the tank was changed after 2 days of interval. Technical grade Fenvalerate was taken from Sushil Agricultural pesticide and fertilizer Agency, Sakri. The fishes were divided into five groups; each group contains 10 healthy fishes. They were transferred to plastic tough having capacity of 10 litres.

Volume 10(1) 2021

Special Issue

2021

ISSN 2250-2400

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on

**Role of Social Reformers in
Nation Building**

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda
('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON** *TRUE - COPY* *Besale*

PRINCIPAL,
Uttamrao Pann Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील महिला समाज सुधारकांची भूमिका

- प्रा. डॉ. सुनिल अजाबराय पाटील

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, ता.माझी त्रि.पुळे

प्रस्तावना :-

समाजात बदल होणे हा प्रत्येक समाजाचा स्थायीभाव असतो आणि सामाजिक बदलाची प्रक्रिया सतत चालणारी आहे परिवर्तनाचा प्रवाहात प्रत्येक समाजातील सामाजिक व्यवस्थेनुसार सामाजिक मुल्यविवारत परिवर्तन होत असते आणि नवीन समाज संरचना तयार होत असते. या परिवर्तन प्रक्रियेत काही समाजात पोषक स्थिती असली तर परिवर्तन किंवा सुधारणा त्वरीत स्विकारल्या जातात तर काही समाजात प्रतिकूल परिस्थिती व वातावरण असेल तर परिवर्तनाची गती संथ अथवा मंदगतीने दिसते.

सामाजिक सुधारणांची ही प्रक्रिया प्रचलित समाज रचनेला भेद करणारी आणि अनुकूल किंवा सुसंगत मुल्यांचा शिरकार होऊन कालांतराने सामाजिक सुधारणांची प्रक्रिया जोर धरते. भारतीय समाजाचा विचार केला तर समाजात सुधारकांची विचारधारा निर्माण करण्याचे प्रयत्न सतत होत आहेत असे नजरेत येते. सामाजिक मुल्य समाजात प्रचलित गेल्यामुळे प्रचलित सामाजिक संस्था प्रभावित होऊन सामाजिक सुधारणेच्या संघटीत प्रयत्नांना विचारवंतांचा आणि बुध्दीवाद्यांचा आधार मिळतो असेही दिसते.

भारतीय समाजात सामाजिक सुधारकांचा एक मोठा आदर्श इतिहास आहे. देशाचा इतिहासाचा मागोवा घेतला तर शेकडो वर्षांपासून पारतंत्र्यात राहणाऱ्या समाजात नेहमी आंदोलने झालीत. सामाजिक सुधारणांची लहर आणि त्यामुळेच त्या त्या कालखंडातील प्रचलित समाजव्यवस्थेत काही प्रमाणात बदल झालेत याचा इतिहास नासत आहे. मोघलांच्या कालखंडापासून ते ब्रिटीशांच्या कालखंडापर्यंत भिन्न विविध समाजसुधारक परिस्थितीनुसार घडलेले त्या त्या कालखंडात त्यांनी सर्वोत्तम प्रयत्न केलेले थोर समाजसुधारकांनी समाजाच्या स्वातंत्र्यासाठी व स्वास्थासाठी प्रवाहाच्या विरोधात कार्य केलेले म्हणून भारताचा विकास होऊ शकला त्यामुळेच स्वातंत्र्य, ममता, बंधुभाव व लोकशाहीची मानसिकता समाजव्यवस्थेला पचनी पडण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण झाले.

समाजसुधारकांनी केलेल्या कार्यामुळेच समाजातील पारतंत्र्य, अज्ञानता, अंधश्रद्धा, लिंगभेद या विरोधी लढणे शक्य झाले. 'राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, छत्रपती शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, न्यायमूर्ती गोविंद रानडे, महात्मा गांधी या समाजसुधारकांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत मानवतेचे मुल्य समाजात खोलवर रुजविले आणि त्यांच्या आधारेच भारताच्या विकासाची आधारशिला ठेवली. अशा विविध समाजसुधारकांची वैचारीक चळवळ देशाचा विकासासाठी फायदेशीर ठरली. परंतु भारतीय समाजात केवळ पारतंत्र्यातून बाहेर पडणे एवढेच ध्येय नव्हते तर समाजाच्या अंधश्रद्धा, स्त्रि-पुरुष भेद, अज्ञानता, जातीय भेदभाव हे गंभीर प्रश्न होते यासाठी तेवढ्याच ताकतीने महिला समाजसुधारकांनी लढा दिला आणि समाजातील आधी लोकसंख्या असलेल्या महिला शक्तीला संघटीत ठेवले एक विचार लढा उभारला. एकीकडे, परकीय सत्तेशी लढा तर दुसरीकडे आपापकीय देशातील सामाजिक असमानता व लिंग असमानता,

बुरसलेले विचार राजकीय पारतंत्र्य तसेच सामाजिक पारतंत्र्यात वावरण्याचा महिलांना जागे करून त्यांच्यात हिम्मत भरून लढण्यासाठी व परीस्थितीला सामोरे जाणेसाठी महिला समाजसुधारकांचे प्रयत्न हे आदर्शवत आहेत. त्यात सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे, शकुंतला परांजपे, अंणी बेड्जंट, मदन तेरेसा, सरोजीनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, किरण बेदी, मेधा पाटकर, अरुणा, प्रमिला नेसरगी, इरॉन शर्मिल, लक्ष्मी अग्रवाल, शाहीन मिस्त्री अशा असंख्य महिला समाजसुधारकांचे योगदानामुळे भारतीय समाजात सामाजिक सुधारणेची चडवळ जोमाने सुरु आहे. परंतु सर्व महिला समाजसुधारकांचा उल्लेख आणि कार्य महानता स्पष्ट करणे हे माझ्या संशोधकाच्या आवाक्यापलीकडे आहे. आणि तेवढे धारीष्ट्य संशोधक करू शकत नाही.

संशोधनाचे उद्देश :-

या संशोधन लेखाचे मुख्य उद्देश भारतातील -

- 1) महिला समाज सुधारकांचे कार्य समजून घेणे व ते कार्य स्पष्ट करणे.
- 2) महिला समाजसुधारकांचे कार्य स्पष्ट करणे.
- 3) महिला समाजसुधारकांचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील योगदानाची महती स्पष्ट करणे.

संशोधकाचे गृहीतक :-

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी पुढील गृहीतके डोळ्यासमोर ठेऊन कार्ये केले आहे.

- 1) भारतीय समाजात महिला समाजसुधारकांचे योगदान मोलाचे आहे.
- 2) भारतातील महिला समाज सुधारकांचे कार्याची प्रासंगिकता महत्त्वाची आहे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध लेखासाठी ऐतिहासिक सामाजिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला असून दुय्यम तथ्यांचा व दुय्यम स्रोतांचा आधार घेतला आहे त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, विविध नियतकालिके, इ. जनरल व संकेतस्थळांचा, वर्तमानपत्र या दुय्यम साधनांचा आधार घेऊन तथ्य संकलन केले आहे.

विषय विवेचन :-

भारत फार सोभाग्यशाली देश आहे कारण भारताच्या

TRUE COPY

Resh

PRINCIPAL

Uttamrao Patil Arts & S. S. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

163

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

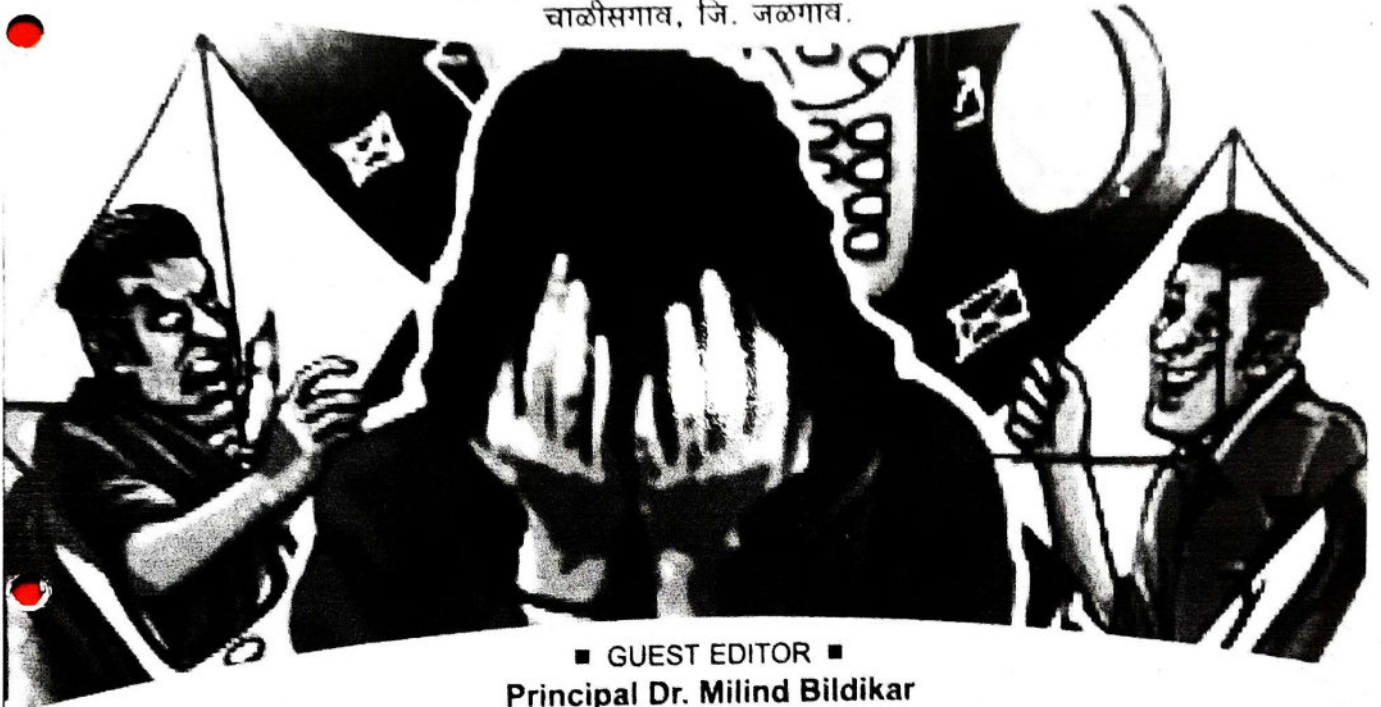
महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमार्फत
करावयाची सामाजिक व कार्यादेशात्मक जाणीव जागृती

भाषासंयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्टस्, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज

चाळीसगाव, जि. जळगाव.

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoe Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

TRUE - COPY

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahive, Tal. Saleh, Dist. Dhule.

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDU...
Dahive, Tal. Saleh, Dist. Dhule.

महिला सक्षमिकरणात कायद्याची भूमिका - एक अभ्यास

पा. सुनिल अजायराय पाटील

समाजशास्त्र विभाग पम्ब, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साकी, जि. पुणे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात विषमता व श्रेणीबद्धता ही जुनाट रोगासारखी दाट बनली आहे. कर्ग, वर्ण, जात, वंश व प्रादेशिक भिन्नता यामुळे जेव्हा लिंग भिन्नता उद्देते तेव्हा समाजातील असमानतेची गुंतागुंत अधिकच क्लिष्ट होत जाते. जगातील काही अपवाद वगळता बायलिंग्वल पितापुत्रांमध्ये, पितृसत्ताक व पितृवंशीय आहेत. या समाजात नकळत महिलांना पुरुषांच्या तुलनेने दुय्यम स्वरूपाचा दर्जा दिला होता. वैयक्तिक, सामाजिक व विविध स्वरूपात स्त्रियांना कनिष्ठ दर्जा दिलेला दिसतो.

एकंदरीत लिंगभेदाची उभारणी समाजातील अर्थव्यवस्था, प्रशासन, धर्म, कौटुंबिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात निर्माण झालेली आहे. पुरुषांच्या समाजव्यवस्थेमध्ये लिंगभेदाची मानसिकता असते. म्हणून सामान्यतः स्त्रियांना सत्ता किंवा अधिकार प्राप्तीपासून वंचित ठेवले जाते. आणि केवळ मर्यादा या संकल्पनेच्या अवती भोवती महिलांची कार्ये सिमित केली जातात. समाजातील श्रमविभागणी झाली ती पुरुषांचे हीत लक्षात घेऊन केलेली आहे. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत कुटूंबाची सत्ता, अधिकार, हक्क, निर्णयप्रक्रिया पुरुषांकडे नियंत्रीत झालेली आहे. स्त्रियांचे स्थान हे केवळ कुटूंबाच्या सातत्यासाठी किंवा वंशवृद्धीसाठी या पुरते मर्यादीत झालेले आहे. त्यामुळे स्त्रियांना केवळ उपभोगाची वस्तू म्हणून स्थान मिळालेले आहे. त्यामुळे महिलांना कुटूंबात हक्क, अधिकार वारसा, व्यक्तीस्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य या पासून अलिप्त ठेवले जाते. प्राचीन काळापासून आजतागायत स्त्रिया या कुटूंबाच्या मर्यादीत झाल्या असल्यामुळे महिलांकडे पाहण्याचा गौण दृष्टीकोन समाजात लिंगभेद निर्माण करतो.

भारतीय महिलांना पक्षापाताचा नेहमी अनुभव येतो. त्याला परंपरेने पावित्र्य व दृढता प्राप्त झाली आहे. कायदा सुध्दा त्याला कथितच आह्वान देऊ शकतो. कायदे तयार करण्यात ते अंमलात आणण्यात आणि त्यांचा अन्वयार्थ लावण्यात स्त्रियांचा वाटा फारच नगण्य आहे. व्यक्तीच्या मूलभूत अधिकारांची खात्री भारतीय राज्यघटनेने दिलेली असली तरी मात्र सर्वच क्षेत्रात महिलांचे समान अधिकार सुनिश्चित झालेले नाहीत.

शासनाची धोरणांची मार्गदर्शक तत्त्वे ही कागदावरच राहिलेली दिसतात. आणि धर्माधिष्ठित व्यक्तीगत कायदे धर्माच्या स्वातंत्र्याच्या नावाखाली ते प्रचलित आहेत त्यांची जीवघेणी पकड स्त्रियांच्या भोवती घट्ट आढळलेली दिसते.

स्त्रीया जिवनातील विवाह, पालकत्व, घटस्फोट, दत्तक विधान, निर्वाह खर्च व मालमत्ता संबंधीत महत्त्वाचे घटक यानाबतीत भारतीय समाजव्यवस्था व विधीव्यवस्थेत अनेक कमतरता आहेत. असे असले तरी समाजव्यवस्थेतील परिवर्तनाच्या दृष्टीने पाहिले तर भारताच्या विधी व्यवस्थेतील अनेक उणिवा असल्याची परिवर्तनाचे परिणामकारक घटक म्हणून कायद्याकडे बघितले जाते. विषमता व बंधनाचा शृंखलातून (बेड्यातून) मुक्त होण्याचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून कायद्याकडे बघितले जाते. म्हणून कायद्याचा व कुटूंबपध्दतीच्या व सामाजिक अन्यायाबाबत महिला चळवळीही अतिशय जागृतपणे कार्य करीत असल्याचे प्रत्ययात येते, आणि महिलांचे जीवन सुधारण्यास कायदा मदत करू शकतो किंवा कायद्याने हस्तक्षेप करावा असे वाटते. म्हणून महिलांच्या दर्जात सुधारणा होऊन परंपरागत लिंगभेदाच्या आधारे महिलांचे होणारे शोषण व दमण थांबण्यासाठी कायद्याचा आधार घेणे महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाचा उद्देश - प्रस्तुत संशोधन लेखातून महिलांच्या उध्दारासाठी व स्त्रियांच्या दर्जात वाढ करण्यासाठी आणि लैंगिक समानता निर्माण करण्यासाठी कायदे किती प्रमाणात आहेत आणि त्यांचे महत्त्व काय? हा उद्देश डोक्यासमोर ठेवला आहे.

संशोधनाचे गृहीतक - प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी पुढील गृहीतक समोर ठेवली आहेत

- महिलांविषयक विविध कायद्यांमुळे लिंग असमानता कमी होण्यास मदत होते.
- घटनेने महिलांना कायद्याचे संरक्षण दिल्यामुळे स्त्री-जीवनात बदल झाले आहेत.

संशोधन पध्दती - प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी अभ्यासकाने दुय्यम स्रोतांचा आधार घेऊन दुय्यम तथ्य संकलीत केली आहेत. सामाजिक विविध संदर्भ ग्रंथ, संदर्भ लेख, अहवाल व संकेतस्थळांचा आधार घेऊन तथ्य संकलीत करून वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा व तुलनात्मक संशोधन पध्दतीचा ऐतिहासिक संदर्भात आधार घेऊन संशोधन कार्य केले आहे.

विश्लेषण - परिवर्तन हाजीवनाचा अपरिहार्य नियम आहे. मानवी जीवनात सातत्याने बदल होत आहेत. संधर्गात जगणाऱ्या स्त्रीयांनी भारतीय समाजात खूप बदल झाले आहेत. सामाजिक व सांस्कृतिक बदल झाले आहेत. स्त्री जीवनातही बरेच बदल झाले आहेत असे बरेच निरीक्षण करून लक्षात येते.

१९ व्या शतकात समाजसुधारकांनी महिलांच्या प्रश्नांना अग्रक्रम दिला. नवोदीत भारतीय बुध्दीजीवी वर्ग महिलांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न कायद्याचे महत्त्व लक्षात आले होते. वसाहतवादी परकीय शासन सुध्दा आधुनिक कायदेपध्दती प्रस्थापित करण्यास व आपली सत्ता प्रस्थापित करून जनमानसात ठरविण्यासाठी अग्रही व उत्सुक होते. महिलांच्या दुःखद स्थितीबाबत मानवतावादी दृष्टीकोनातून ब्रिटीशांनी '१८२९ मध्ये बंगाल मनी एक्ट' व '१८५० मध्ये कास्ट डिमॅबिलिटीज रिमूव्हल कट', आणि १८५६ चा हिंदू विधवा पूर्णविवाह कट पास झालेत तसेच 'इंडियन विपल कोड' व 'विधवा कॉन्व्हेंट कट' हे कायदे व फौजदारी कायदा मालमतेचे हस्तांतरण व पुराव्याचा कायदा घट्ट करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे भारतीय समाजात पुरुषांच्या स्वरूपाचा प्रभाव पडला. १८७० मध्ये 'स्त्री भ्रूणहत्येला बळी पळण्यात आली. या कायद्यामुळे अनेक राजपुत्र समाजात प्रभाव पडला. 'इंडियन सर्व्हेसन कट' कायद्याने निधर्मी स्वरूपाचा व महिलांना अनुकूल असा कायदा केला गेला दुर्दैवाने यास व्यापक स्वरूपाचे व विकसित करण्यात आले नाही. १९३७ चा 'द हिंदू विमन्स राइट टू प्रॉपर्टी कट', १९३७ चा 'मुस्लीम पर्सनल लॉ' (शरीयत) प्लिकेशन कट' आणि १९३९ चा 'डिझॉल्युशन ऑफ मुस्लीम मॅरिज कट' यामहत्त्वाचे कायद्यांमुळे काही प्रमाणात महिलांना मर्यादीत अधिकार दिलेले.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताची राज्यघटना तयार झाल्यानंतर २१ वर्षे पूर्ण केलेल्या सर्व स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार मिळाला- महिलांमार्फत, कुटूंबाविषयक, संपत्ती विषयक व कार्यक्षेत्रा विषयक कायदे केले गेले.

'RESEARCH JOURNEY' International E-Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIE) - 3.452(2015), (GIJ) - 0.676 (2013)
Special Issue 135 (II) - आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध विमर्श
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue - 135

आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध विमर्श

Guest Editor:

Dr. R.S. Patil

Principal,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Dhule [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue:

Dr. G. B. Kuwar

Head, Dept. of Hindi,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Dhule [M.S.] INDIA

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

TRUE - COPY

Besale

PRINCIPAL,

Uttamrao Potil Arts & Sci. College

Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665399258

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

1

Scanned with CamScanner

Scanned with AnyScanner

मेत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में नारी-चिंतन

डॉ. अशोक शास्त्राचार्य मराठे

(हिंदी विभाग प्रमुख)

उत्तमराव पाटील कला एवं विज्ञान

महाविद्यालय, दाहिवेल

तहसिल - सावनी, जिल्हा - भुलिया

drashokmarathe@gmail.com

फ़ोन - ०९४२३९४२७०८

आधुनिकता के कारण और राजनीतिक विधान से उत्प्रेरणा पाकर नर-नारी समानता की बात की गई। स्त्री मुक्ति के लिए आंदोलन हुए। अपने स्वतंत्र अस्तित्व के साथ-साथ अपने स्वत्व की रक्षा के लिए हर मांच पर लड़ने की तैयारी की गयी। परंतु यथार्थ यह है कि आज भी नारी विषयक चिंतन में यथेष्ट परिष्कार नहीं हुआ है। परिष्कार करके महिलाओं ने अपने जीवन में भोगे हुए दर्द को अपनी कलम से लिखने की सोच बनाई। अपनी निंदगी और अपने बज्र को व्याख्यायित करने का मन बनाया। इसी कारण सन १९६० के बाद कई महिला लेखिकाएँ सामने आयीं। जिनमें कृष्णा सोबती, मृदुला गंग, सुर्यवाला, निरूपमा सेवती, दिनेशानंदिनी डालासिया, मणिषा मोहिनी, मंजुल भगत, मुनीता जैन, शुभा यमा, मन्नु भंडारी, चित्रा मुद्गल, शिवानो, दीर्घा खंडेलवाल, मालती जोशी, शाश्वती शास्त्री एवं प्रभा खेतान आदि का विशेष योगदान रहा है।

इन लेखिकाओं ने पुरुष लेखकों की तरह नारी को महामान्य नहीं किया बल्कि नारी को मन-स्थित को आंत विशिष्टता और स्वाभाविकता से व्यक्त कर नारी जीवन का प्रभावशाली और सजीव चित्र अंकित किया है। पुरुष नारी स्वभाव को केवल दर्शक मात्र होता है। दर्शक केवल देखी और सुनी बातों का ही वर्णन करता है। उसके लेखन में अनुभूति का अभाव होने के कारण वह तन्मयता नहीं आती जो स्त्री लेखिका में संभव होती है। इसका अर्थ यह भी नहीं कि पुरुषों के उपन्यासों में नारी-चिंतन सहज नहीं है, किंतु यह उतना ही सत्य है कि, नारी ही नारी मन को व्यापक पूर्ण प्रभाव के साथ लिख सकती है। इन्हीं नारी लेखन की कड़ी में जुड़नेवाला एक नाम और आता है मेत्रेयी पुष्पा का। जिन्होंने अपने उपन्यासों में सामाजिक रुढ़ियों, परंपराओं, कुप्रथाओं एवं विसंगतियों के प्रति विद्रोहात्मक अभिव्यक्ति की है। सामाजिक नैतिक मूल्यों को लनकारा है। उन्होंने व्यक्तिगत स्तर पर स्वतंत्रतापूर्वक जीने की कामना का समर्थन किया है। मेत्रेयी पुष्पा के लेखन में पुरुष समाज द्वारा स्त्री पर होने वाले अत्याचारों का अंकन है। 'इंद्रमम', 'चाक', 'अगन पाखी', 'चिनन', 'बेतवा बहती रही', 'त्रिया हठ', 'झूला नट', 'अल्मा कबूतरी', 'कस्तुरी कुंडल चम' आदि के माध्यम से पुरुष समाज द्वारा बनायी गयी नैतिक सींहताओं में जकड़ी नारी की निर्यात का बेजोड चित्र पुस्तक करती है। उनके उपन्यासों में जन्म पाने वाली नारियों नारी समस्या की समाज मान्यताओं को चुनौती देने लगती है। उस धर्म, दर्शन, चिंतन समाज के विरुद्ध खड़ी होती है जो उसको दबाए रखना चाहती है।

मेत्रेयी जी अपने उपन्यासों में नारी का चित्रण विविध रूपों में किया है। नारी के निरंतर बदलते आधुनिक जीवन, उसकी नवीन विचारधारा को अपने साहित्य में गार्थकता के साथ अंकित किया है। उन्होंने अपने लेखन के जरिए स्त्रियों को संग्रह करने का होसला प्रदान करती रही है। नारी का स्वयं को मुक्ति के लिए किया जानेवाला कड़ा संघर्ष उनके उपन्यासों का मुख्य विषय रहा है। नारी जीवन के संवेदनशील व गंभीर मुद्दों को उन्होंने बड़ी सहजता व सरलता के साथ

TRUE - COPY

Besak

Impact Factor - 6.261 • Special Issue - 148 • Feb. 2019 • ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

**CREATIVE WRITING IN
ENGLISH, MARATHI, HINDI
LITERATURE AND
TRANSLATION STUDIES**

... Organized by ...

Aadishakti Dhandai Mata Shikshan Prasarak Sanstha's
LATE ANNASAHEB R. D. DEORE ARTS AND SCIENCE COLLEGE
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule - 424304 (M.S.) India

... Guest Editor ...
Prin. (Dr.) S. R. Patil

... Chief Editor ...
Dr. Dhanraj T. Dhangar

... Executive Editors ...
Mr. Hemantkumar D. Patil
Dr. V.S. Adhavo | Dr. Vanita T. Pawar

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON **TRUE - COPY**

Besale
PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahive, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Scanned with CamScanner

प्रभा खेतान और उनका अनुवादित काव्य

डॉ. अशोक रामराय मराठे

हिंदी विभाग प्रमुख,
 उत्तमराव पाटील काव्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
 दाहिवेल, तहसिल: मांडी, जिल्हा पुणे

उत्तर शती का हिंदी साहित्य ना ही लेखन की गहनता एवं विमलता का माहुरी है। यह यथार्थ है कि नारी परिवार एवं समाज के प्रति प्रतिबद्ध रही है। परन्तु उसकी प्रतिबद्धता उपेक्षित रही है। समाजकीन महिला लेखिकाओं में प्रभा खेतान का नाम बहुराश्यायी, यहसुग्री, विलक्षण प्रतिभा संपन्न लेखिका के रूप में लिया जाता है। गत चार दशकों में गुजरात यार्थ में बूढ़ी प्रभाजी एक कवयित्री, उपन्यासकार, संगीतकार, चित्रक, अनुवादक, अनुसंधान, समाजसेविका, आत्मकथाकार तथा सफल उद्योगी के रूप में काफी चर्चित रही है। समाजकीन हिंदी साहित्य जगत में सजग स्त्रीवादी लेखन के कारण उनकी विशेष पहचान रही है। सफल उपन्यासकार के रूप में वह ऐसी लेखिका है, जिसमें जीवन की फूटन, आत्मपीडन, समाज को बेझिझक अपनी रचनाओं में व्यक्त किया है। अनुभूति की अभिव्यक्ति प्रभा जी के साहित्य की सबसे बड़ी विशेषता रही है।

● प्रभा जी की साहित्यिक यात्रा कविता से आरंभ हुई थी, क्योंकि सामाजिक प्रताड़ना को झेलने वाली प्रभा जी कविता के नरते अमहनीय यथार्थ से पलायन करने में सफल होती थी। फिर भी हर काव्यसंग्रह का सृजन कर प्रभा जी उपन्यास विधा की ओर मुड़ जाती है। बचपन से ही सृजक कवित्व की प्रभा जी का जीवन यथार्थ में अंतर्गत रहा है। इसीलिए उनके लेखन में अनुभव की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। उनका व्यक्तित्व कुंठा से मुक्त रहा इसलिए उन्होंने हर रचना का रचनात्मक उपयोग किया है। उनका कथा सृजन का सामर्थ्य इतना बड़ा था कि, उन्होंने केवल गद्य और पद्य को ही नहीं रचा बल्कि अपने आपको एक विविध अनुवादक भी सिद्ध किया। विचार क्षेत्र में स्त्री-उपेक्षा नाम में मेकण्ड मंसू का अनुवाद बहुचर्चित रहा है जिसे सर्वाधिक लोकप्रियता मिली। फ्रेंच लेखिका सिमोन-द-बुआ की यह दृष्टि नाम विमर्श का सही सही मूल्यांकन करती है। यह नारी विमर्श का चिंतनपरक दस्तावेज है। यह अनुवादित ग्रंथ दो खंडों में है। प्रथम खंड में तथ्य और मिथ एवं द्वितीय खंड में आज की स्त्री की स्थिति का विवेचन है।

● आज हम यहाँ पर प्रभाजी द्वारा अनुदीत काव्य 'संकल्पों में कैद कविता' इस काव्य संग्रह पर अपने विचार की कविताओं का अनुवाद किया है। इन कवियों में ट्रेनिंग ब्रूटस, बैरी फ्रिन्बर्ग, कैथोरेपेन्से पॉलिनडाइन, ए.एन.सी. कुमारी, हग लेविन, इल्ल्या मैकें, डंकन मन्ड्रो, गेंबेका माल्द्रो, क्विटर माट, जॉन मार्तार्गिकिजा, विक्टर, मंगार्गिनियन, प्रोम्याफल, मल्गाली, आर्थर, नोर्जे, मोनाने, वाली मॉर्गे, क्रिस्टोफर वेनवाइक, ग्ल्याग्लेट विटमैन, योयेन्का ओल, जॉन रॉय म्याकें आदि प्रसिद्ध कवियों का समावेश है। इनकी कविताओं में अफ्रीकी जीवन की भयावहता, वर्णभेद, आर्थिक स्थिति, उनका गण्य आदि का प्रभावी चित्रण हुआ है। इसी के साथ इन कविताओं में आगवाम के भयंकर जीवन, पंडेला की प्रशंसा, शहीदों का स्मरण अंतर्निहित है। इस काव्य संग्रह का अनुवाद यह सिद्ध करता है कि अनुवादक में उपेक्षितों के प्रति महानुभूति एवं संवेदना प्रखरता से विद्यमान है।

इन अफ्रीकी कवियों ने बरसों में दमन और अत्याचार की पीड़ा सहने वाले अफ्रीका समाज की मनोभूमि का कविता के माध्यम के अभिव्यक्त किया है। उनके इस काव्य संग्रह को लेकर लिखा है कि, "बरसों बरस से दमन और अत्याचार की बंदियों में जकड़ा छटपटाता, पल पल अपनी अस्मिता की रक्षा के लिए तिलमिलता, चीखता दक्षिण अफ्रीका ! जिसकी जमीन पर ग्यून के इतिहास लिखे गए, तो कागज पर क्रांति गीत।" अफ्रीका अब भी गीतों और कविताओं का देश है। अफ्रीकी अब भी कविता का क्रांति का सबसे बड़ा हथियार मानने हैं। थोड़े में बहुत कुछ करना कविता में ही संभव है। आदमी का मन सबसे अधिक कविता की भाषा में खुलता है। और कोई दूसरा मार्ग नहीं जो आदमी के दर्द को कविता की अपेक्षा अधिक गहराई से समझ सके। कितने भी खेमे बनाओं, कितने भी कविता विरोधी अभियान चलाओं पर आदमी से खून में लिखी गई ये कविताएं आपको गिने-चुने शब्दों के जरिए जो संदेश देती है, वह दर्द आँखों से बहने लगता है। इसलिए प्रभाजी लिखती है कि, "इन कविताओं को पढ़ते हुए धरती के किसी भी हिस्से का हर दमित आदमी यह सोचेंगा आह ! यह मेरी बात कह रहा है। यह तो हमसे दमितों और दलितों के दर्द से उपजी आवाज है।"

कवि डेनिस ब्रूटस अपनी कविता के माध्यम से अफ्रीकन समाज में स्थित बदले की आग को अभिव्यक्त करना चाहते हैं। इतने साल बित जाने पर भी वह अपने अपमान को भूलें नहीं है, अपनी सारी यादें उन्होंने कुरेद-कुरेद कर ताजी रखी है। वे लिखते हैं कि,

"कैसा लगेगा तुम्हें
 यदि मैं
 रात में पहुँचकर
 भौंक दूँ बरछा तुम्हारी कोख में
 बदला लेने के लिए।"

कवि आगे लिखते हैं कि हमें दमन के हर तथ्य को समझते हुए लगातार उसका पीछा कर दमन के मार गिराना है। इस काम में हमें कई बार अपने बीवी-बच्चों की याद भी आती है, परंतु उनसे भी

रिसर्च जर्नी

इंटरनेशनल मल्टिडिसिप्लिनरी ई-रिसर्च जर्नल

विशेषांक क्र. १३१

१७ फरवरी, २०१९

हिंदी साहित्य में विविध विमर्श

संपादक मंडल
(केवल इस अंक के लिए)

अतिथी संपादक

प्राचार्य डॉ. पी. आर. चौधरी

नारी परिभाषा विद्या मंडल, फैजपुर द्वारा संबलित धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपुर.

कार्यकारी संपादक

डॉ. विजय ए. सोनजे

नारी परिभाषा विद्या मंडल, फैजपुर द्वारा संबलित धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपुर.

सह संपादक

डॉ. कल्पना एल. पाटील

डॉ. इश्वर पी. ठाकुर प्रा. सनीश डी. पाटील

नारी परिभाषा विद्या मंडल, फैजपुर द्वारा संबलित धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपुर.

मुख्य संपादक

प्रा. धनराज धनगर

एम.जी.व्ही.एम. आर्ट्स, कॉमर्स अन्ड सायन्स कॉलेज, येवला, जि. नाशिक.

EDITORIAL POLICIES: Views expressed in the papers/ articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

TRUE - COPY

Website : www.researchjourney.net

UGC Approved Listed Journal

Email : researchjourney2014@gmail.com

Besale

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College

scanned by *Besale*

मंजुल भगत के उपन्यासों में नारी

डॉ. अशोक रामराज यादव

हिंदी विभागाध्यक्ष, उत्तमराव पाटील कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, साकरी, जिला - धुळे

हिंदी साहित्य की सुपरिष्ठ भेदिका मंजुल भगत का नाम उपन्यास साहित्य में अपनी एक अलग पहचान रखता है। इनका सफलता प्राप्त जीवन ही एक का है। अपने अल्पकालिन जीवन में उन्होंने लगभग सात उपन्यास और सात कहानी संग्रह लिखे हैं। उनका यह साहित्य हिंदी प्रयोग के लिए अभिमान्य बन रहा है। उनके द्वारा लिखे उपन्यासों में 'दूता हुआ इद्रभनुष', 'लेडीज क्लब', 'अनागों', 'बेगमि घर में', 'खालून', 'बिगडी बौद्धा' तथा 'नारी' जैसे उपन्यासों का समावेश होता है। उनका समस्त उपन्यास साहित्य नारी-जीवन की गहन पहचान है। नारी के विविध रूपों की अभिव्यक्ति इनके उपन्यास साहित्य में सर्वत्र दिखाई पड़ती है। सागर हो या साहित्य नारी के बिना अपनी कल्पना अर्पण ही नहीं कर पाती। नारी का आदर्श का प्रतिबन्धन में या, नारी का आधुनिककाल में समावेश में भी विचार किया है। मंजुल भगत की रचनाओं में ऐसा नारी पात्र है, जो समाज के लिए आदर्श प्रस्तुत करती है। अपने परिवार को अपनी शक्तिमानता प्रदान कर अपने मार्गदर्शक उमर स्वीकारा करने को तैयार है। उनके नारी-पात्रों को लेकर डॉ. एम. वेङ्कटराज लिखते हैं कि, मंजुल भगत के उपन्यासों के नारी-पात्र एक विशिष्ट व्यक्तित्व को लिए हुए प्रकट होते हैं। यही इनके उपन्यासों को विशिष्ट प्रदान करते हैं। इनके नारी पात्रों का प्रतिनिधित्व करते हैं।

'दूता हुआ इद्रभनुष' मंजुल भगत का प्रथम उपन्यास है। जिसमें प्रेम के एक विशिष्ट रूप को दर्शाया गया है। 'शोभना' इस उपन्यास की नायिका है। जो प्रेम को, वासना में मुक्त रखकर उसे एक आदर्श तथा उदात्त रूप देना चाहती है। इस प्रेम में कि कहीं कुरूप को मत्त मानने वाला वह समाज उसके प्रेम को भी यथार्थ की शक्ति पर परक-परककर नीरस न बना दे। वह उसे एक ऐसा सन्तुष्ट रूप दे देती है जो केवल आर्थिक तथा भावनात्मक स्तर पर ही खिंचा जा सकता है। मनीष शोभना का प्रेमी है। वह प्रेम को यथार्थ मानता है। और उसे ज्ञात है कि हा यथार्थ की एक मांग होती है जो उसे देनी पड़ती है। शोभना के अनुसार प्रेम की क्षणिक अनुभूति भी उसकी ही सत्य है चाहे वह कितनी भी नरवर क्यों न हो। इसी कारण वह मनीष से विवाह नहीं करना चाहती। वह मनीष से कहती है, मनीष यदि दिन रात तुम्हारी नाक के सामने कोई पाण्डुपत्नी मुगलित लाल गुलाबों का गुलदस्ता धारण करे, तुम आठों पर उठने ही नूढ़ने और देखते रहो, तो बताओ तुम कर सकोगे ? प्यार भी ऐसा ही है। यह यहाँ पर शोभना अपने प्रेमी को पति नहीं बनाना चाहती और कहती है कि, तुम्हारे और मैं बीच में जो भी है, मैं उसे रिश्ता नहीं बनाना चाहती। रिश्ते ऊब जाया करते हैं। शोभना की दृष्टि में शरीर की वास्तविकता केवल मांस और मृत्यु नहीं अपितु जन्म और जीवन भी है। वह मनीष से इसलिए विवाह नहीं करना चाहती कि आठों पर जीवन में जुड़ने के लिए मनीष की आवश्यकता नहीं है।

'लेडीज क्लब' यह मंजुल भगत का द्वितीय लघु उपन्यास है। जिसमें सामाजिक परिस्थितियों में उभरा एक सामाजिक व्यंग्य है। इसमें दारोगा को जीते लंग है और उनके छोड़ने आदर्श दिखते हैं। इस उपन्यास में कई नारी-पात्र हैं और मंजुल भगत ने प्रत्येक नारी चरित्र पर यहाँ प्रकाश डाला है। इनके नारी-पात्र केवल खाना-पीना तथा भ्रम-भ्रम के नाम पर मीटिंग का आयोजन करती है। अपने घर की समस्या को छिपाकर दूसरों की समस्याओं को उजागर करना ही उनका एक मात्र लक्ष्य होता है। अपने घर संसार की अपेक्षा वह अन्य के घरों में ही अपना अधिकतम समय व्यतीत करती है। उनकी दृष्टि में ऐसा करना ही आधुनिकता है। इस उपन्यास में श्रीमती गंडेविया, श्रीमती खण्डेलवाल, श्रीमती पुरी, श्रीमती गुप्ता, श्रीमती कौल और श्रीमती देव आदि गरी पात्र हैं। वह नारी-पात्र आठों पर दिन 'लेडीज क्लब' की मीटिंग का आयोजन करते रहते हैं। श्रीमती गंडेविया वस्तुगुच्छी भीतिरता तथा सुविधाओं को निजी अभिनित्व और प्रेम में भी ऊपर रखकर देखती है। बर्ग श्रेष्ठता का यही वातावरण उनकी कमनीयता तथा भौदर्य का रहस्य है। यहाँ पर हा महिला दूसरी महिला को नीचा दिखकर अपने को अधिक श्रेष्ठ, समझदार तथा आधुनिक प्रमाणित करने के लिए अधिक आतुर लगती है। साडी, पर्स आदि तुच्छ वस्तुओं को लेकर उनकी चर्चा अंत में चाय-नाश्ता पर खत्म होती है।

श्रीमती खण्डेलवाल की बंदी खबली के प्रति श्रीमती पुरी इन शब्दों में अपनी अभिवृत्ति प्रस्तुत करती है कि, सोलह साल की लड़की को इतना भी नहीं मिलना कि मेरेपारों से प्रेमो पेश आते हैं। हृद हो गई। इतनी बड़ी और ये मेनर्स। श्रीमती पुरी यस्तु-सत्य से माशालकार नहीं कर पाती है। व्यवहारिक स्तर पर खंडी हुई, वर्ग मानसिकता में कैद श्रीमती पुरी वर्ग के संस्कारों में लिपटी समाज को प्रभावित करने का अग्रगण्य प्रयास करती हुई ही प्रकट होती है। श्रीमती खण्डेलवाल अपने को एक अतिशय व्यस्त समाज भेदिका तथा अति आधुनिक मानती है। वह पलायन प्रस्तुत भावना के यथोचित संस्कार दूसरों के जीवन का अंग बनने की क्षाम्यामद चेष्टा करती है। यहाँ तक की वह अपनी एकमात्र पुरी गमनी को ममता प्रदान नहीं कर पाती और ना ही पति को स्मरण प्रेम दे पाती है। श्रीमती कौल मानसिक प्रथि से प्रसन्न पात्र है। अपने पति की भावना-शून्यता तथा निहृता ने उन्हें अर्धविक्षित सा बना दिया है। श्रीमती गुप्ता एक सीधी-सादी नारी-पात्र है जो अपने घर में ममत्व की भूति तथा दक्ष गृहिणी होने की साक्षी देती है। मंजुल भगत के इन नारी-पात्रों का लेकर निर्माण जैव निरखते हैं कि, मंजुल के नारी-पात्रों का भ्रम-पुण संसार है। उनके उपन्यासों में विकल्पों की तलाश करती नारियाँ, निर्णय लेती नारियाँ, समस्याओं के श्वायी-अस्थायी समाधान खोजती नारियाँ और कभी-कभी अस्मि गानी 'मैं हूँ' के अहसास में अपनी सार्थकता तलाश कर भाव्यमान होती नारियाँ हैं।

'अनागों' यह मंजुल भगत की प्रौढता कृति है। इसके माध्यम से लेखिका ने निम्नवर्ग की सारी भयावह सच्चाइयों को उजागर करने का प्रयास किया है। अनागों इस उपन्यास की प्रधान नायिका है जो इमानदार, आत्मनिर्भर, स्वाभिमान, सहिष्णु तथा समाज भीत नारी है। महासंगरीय शुभी कालोनी में रहकर वह कोठियों में काम करती है। इसका पति नंदलाल आलमी, कामचोर, चरित्रहीन तथा कर्तव्य से मुछ मोड़ने वाला है। परिणाम स्वरूप घर-गृहस्थी का मांग घर अनागों पर आता है। वह कभी-कभी घर से भाग जाता है। जब भी घर आता है तो शराब के नशे में डूबा होता है, आने पर अनागों को पिटाता है। वह नंदलाल के प्रेमिका खंबीली से संबंध होने की बात को जानते हुए भी कभी उससे रुठ नहीं होती। जितनी तत्परता से नंदलाल घर छोड़कर भागता है वह उतनी ही तत्परता से उसकी राह देखती है। कठोर जुबान वाली अनागों हृदय की अति योग्य तथा संवेदनशील है। वह नंदलाल से खंबीली की भंगान को अपने घर लाने को कहती है। उसकी नज़रों में अपनी चिंज औरों के घर रखना पाप है। उसके पति ने उसे दुःख के सिया कूट नहीं दिया फिर भी वह पति का ही पालनवा मानती है। वह दुःख और जीवट से रची गयी मृता है जिसमें उसके वर्ग की सारी भयावह सच्चाइयाँ पंजीभूत हो उठी हैं। वह संघर्षपूर्ण

Scanned with AnyScanner
PRINCIPAL
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary and Peer-Reviewed Journal

4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

TRUE - COPY

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102

Email - info@jrdrb.com

Visit - www.jrdrvb.com

Bezale
PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Scanned with CamScanner

Scanned with AnyScanner

मैला आंचल उपन्यास में ग्रामीण लोकजीवन

पा. डॉ. अशोक शागराव पराडे, हिन्दी विभाग प्रमुख, उत्तमराव पाटील कला, विज्ञान महाविद्यालय,
दाहिवेल तह. साक्री जि. पुणेवा.पो. नं. ०९४२३९६२००८ Email-drashokmarathe@gmail.com

भारतीय साहित्य में ग्रामीण चेतना प्रधान साहित्य का महत्व वर्तमान संदर्भ में पहलने में अधिक यत्न हुआ है। भारतीय संस्कृति की जड़े भारतीय भाषा संस्कृति में ही समाहित हैं। यही हमारी लोक संस्कृति को जन्म देती है। ग्रामीण जीवन प्रधान साहित्य का अभ्युदय भारत की गाँवों की समृद्धि को दुबरी प्रदान करता है। आज भारत की हर भाषा में प्रकृत जीवन पर आधारित कथा साहित्य की रचना प्रचुर मात्रा में हो रही है। भारतीय जीवन की बदलती हुई स्थितियों का वर्णन साहित्य में पारदर्शक देखा जा सकता है। वैश्वीकरण के संदर्भ में भी इस साहित्य का अपना एक प्रलग महत्व रहा है। यह साहित्य भारतीय जीवन नई राजनीतिक विचारधाराओं, नये आर्थिक गुणधर्म, नई जीवन शैलियों आदि में प्रभावित है। इन बदलती हुई सामाजिक राजनीतिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक स्थितियों में कथा साहित्य का विद्यनेपणात्मक अभ्युदय निरंतर ही समीचीन है। आज साहित्यिक शोध में ऐसे ही विषयों पर संगोष्ठियों में चिंतन होना आवश्यक है।

फणीश्वरनाथ रेणु निर्विवाद रूप से स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद वाले दशक के सर्वश्रेष्ठ उपन्यासकार है। आपका वन १९२९ में बिहार के आररिया जिले के औराही हिंगना नामक ग्राम में हुआ। आपने इंटरमीडिएट कागो हिंदू विश्वविद्यालय में १९४२ में की जिसके बाद आपने स्वतंत्रता संग्राम में अपने आपको सोप दिया। बाद में आप १९५० में नेपाली क्रांतिकारों आंदोलन में भी हिस्सा लिया, जिसके फल स्वरूप नेपाल में जनतंत्र की स्थापना हुई। आपने हिंदी में आंचलिक कथा को नये रङों में रचने का साहस साहसवादी विचारधारा से प्रभावित थे। आप राजनीति में प्रगतशील विचारधारा के समर्थक थे। फिर भी वे साहित्य सृजन की ओर उन्मुक्त हुए। आपने दुमरी, अग्निखोर, आदिम रात्रि की महक, तीसरी कदम जैसे कहानों संग्रह की रचना की तो मैला आंचल, परती परिकथा जैसे श्रेष्ठ उपन्यासों की रचना की। रेणुजी ने अंचल विशेष को अपना रचनाओं का आधार बनाकर वहाँ के जीवन और वातावरण का संजीव अंकन किया है। उनकी रचनाओं में आर्थिक अभाव तथा विचरताओं से जूझता समाज यथार्थ के धरातक पर उभरकर सामने आता है। अपनी गहरी मानवीय संवेदना के कारण वे अभावग्रस्त जनता को बेवसी और पीडा भोगते से लगते हैं। उनकी रचनाओं में अनुठी संवेदनशीलता मिलती है। आज हम उनके मैला आंचल इस उपन्यास में केंद्रीत लोक जीवन पर अपने विचार रखनेवाले हैं।

सन १९५४ ई. में रेणुजी का बहुचर्चित उपन्यास मैला-आंचल प्रकाशित हुआ। जिसने हिन्दी उपन्यास को एक नई दिशा दी। हिन्दी जगत में आंचलिक उपन्यासों पर विमर्श मैला आंचल से ही प्रारंभ हुआ है। आंचलिकता को इस अवधारणा ने उपन्यासों और कथा साहित्य में गाँव की भाषा संस्कृति और वहाँ के लोक जीवन को केंद्र में ला खड़ा किया। लोकगीत, लोककवि, लोकसंस्कृति, लोकभाषा एवं लोकनायक की इस अवधारणा ने भारी भरकम चीज एवं नायक को जगह अंचल को ही नायक बना डाला। उनकी रचनाओं में अंचल कच्चे और अनगढ़ रूप में ही आता है। इसीलिए उनका यह अंचल एक नरु शन्य-श्यामल है तो दूसरी तरफ भूल भरा और मैला भी है। स्वातंत्र्योत्तर भारत में जब सारा विकास शहर केंद्रीत होता जा रहा था ऐसे में रेणु अपनी रचनाओं से अंचल की समस्याओं की ओर भी लोगों का ध्यान खींचा।

रेणुजी ने उपन्यास की कथावस्तु को दो खंडों में विभाजित किया है। इन दो खंडों के अंतर्गत भी रेणुजी ने छोटे-छोटे अनेक परिच्छेद किये हैं। प्रथम खंड में देहात में मनाये जानेवाले त्योहार, धार्मिक आडम्बर, गाँव के रस्म-रिवाज, राजनीतिक जीवन, संगोष्ठि आंदोलन, गाना-बजाना आदि का विस्तृत वर्णन है, जिससे पाठक वर्ग को ग्राम-संस्कृति का परिचय मिलता है। उनके अंतर्गत ४२ के स्वतंत्रता आंदोलन से लेकर स्वराज्य प्राप्ति तक की राजनीतिक उथल-पुथल, जनक्रान्ति में देहात का योगदान आदि का परिचय मिलता है। इस बात को लेकर गोपाल राय लिखते हैं कि, "भारत को आजादी मिलने के समय ग्रामीण आंचलों का यही सामाजिक, शैक्षिक और आर्थिक यथार्थ था, जिसके चित्रण में रेणु ने पूरी प्रामाणिकता, सूक्ष्म पर्यवेक्षण और गहरी सहानुभूति का परिचय दिया है।" उपन्यास के प्रथम खंड को देख कुछ आलोचक उसे उबनतापूर्ण मानते हैं। डॉ. प्रेमभट्टनागर मैला आंचल की आलोचना करतेहुए लिखते हैं कि, "प्रथम खंड में कोई व्यर्थीयन, संकीर्ण श्रृंखलाचर कथा नहीं मिलती। नीरस अयोचित खंड चित्रों को पढते-पढते पाठक का मन उबने लगता है। फिर भी उत्कृष्ट कलाकृति में समाज चित्रण प्रस्तुत करते समय एक विशेष सीमा तक संतुलन की आवश्यकता रहती

MAH/MUL/03051/2012

ISSN:2319 9318

Special Issue
February 2018

"विद्यया विद्याममृतमसृजाम"

श्री विद्याजी विश्व प्रामाण्य मन्था का

भाऊसाहेब ना. स. पाटील साहित्य एवं मूल्या फिदा अली मूल्ता अब्दुल
अली वाणिज्य महाविद्यालय, देवपूर, धुले (महाराष्ट्र)
स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तन्त्रावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

'इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा-साहित्य : विविध आयाम'

संस्कार, ६ फरवरी २०१८

संपादक

डॉ. अशुभाक सिकलनगर

सहयोगी संपादक मंडल

डॉ. महेंद्रकुमार चांदे

डॉ. अशुभाक खेल्नार

डॉ. प्रसाद पाटील

प्रा. मच्छिंद्र डाकटे

डॉ. दिगंबर पाटील

विशेषांक प्रकाशक

प्रधानाचार्य डॉ. मनोहर तुकाराम पाटील

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

HP Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At Post Limbaganesh, Tq Dist Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell.07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributor

www.vidyawarta.com

TRUE - COPY

Berk

PRINCIPAL,

Scanned with CamScanner
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

दात्म मानना है न देशप्रेमी। जब तक उसे 'समन्वी' जाना जा सकता नहीं होता तो अच्छे दोस्त बने रहते हैं लेकिन जाति का पता चलते ही प्रेम क्या हो जाता है कि नहीं व्यक्ति योग्य या इन्सान समाज के लायक नहीं समझा जाता।

25

मानव जीवन की आलोचना 'दौड़'

संदर्भ ग्रंथ :-

१. वह दिन जरूर आयेगा - सुरजपाल चौहान, भूमिका में
२. नया चाहरण - सुरजपाल चौहान, भूमिका में . . . . .
३. नया चाहरण - सुरजपाल चौहान, पृ. ११४
४. वही पृ. ११६
५. वही पृ. ११७
६. वही पृ. ११८
७. वही पृ. ११९
८. वही पृ. ११९
९. वही पृ. ११९

□□□

डॉ. अशोक शामराव मराठे

हिंदी विभाग प्रमुख,

उत्तमराव पाटील कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, दाहिवले,

महाराष्ट्र - माटों, जिन्ना - भुलिया

योग्यी शक्ति के उत्तरार्ध और टुकड़ोंकी शक्तों के पूर्वार्ध में समय स्थितियों में जिम नेजी में पाँचकलन हुए या हो रहे हैं. इसमें कोई भी व्यक्ति प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता है। इसी संवेदना को केंद्र में रखकर आधुनिक युग की महिम्ना मार्गदर्शक ममता कालिया जी ने 'दौड़' इस उपन्यास को रचना की है। 'दौड़' उपन्यास की कथावस्तु कुछ ही शब्दों के आसपास घूमती है। जैसे भूमिदलोककरण, उदारगकरण, निजीकरण, बाजारवाद, उपभोक्तावाद, विज्ञापनाभमुखता, व्याघ्रसायकता, पंकेजनुमा चेतन, बहुराष्ट्रीय कम्पानियाँ, कंप्यूटर के प्रति अतीव महत्वाकांक्षा प्रतियोगिता आदि। ममताजी ने इन शब्दों के आधार पर मनुष्य की अंधी दौड़ को उजागर किया है। वर्तमान दौर के संवृत मानव का सबसे मोचनीय चेहरा 'दौड़' उपन्यास में दिखायी देता है। यह उपन्यास इक्कोसवीं शती के आर्थिक उदारगकरण और बाजारवाद के जीवनगत परिणामों का प्रतीक है। देखने में यह उपन्यास काफी छोटा है। इसलिए इसे लघु उपन्यास कहो या लम्बी कहानी, इसका रचनात्मक मूल्य किसी भी खांचे में रख देने से कोई फरक नहीं पड़ता। जब तद्भव त्रैमासिक में सर्व प्रथम यह रचना प्रकाशित हुई तब इस पर वरीष्ठ प्रगतिशील आलोचक श्री खण्डेराव ठाकूरजी ने लिखा की, 'दौड़' लघु उपन्यास है, लेकिन आकार में ही लघु है, यह कथा, चरित्र, शिल्प शैली, भाषा आदि के समन्वित रूप में यह आज की एक महान रचना है।"

ममता कालिया का यह उपन्यास आज के मनुष्य की कहानी है जो बाजार, दबाव समुह उनके परोक्ष-अपरोक्ष, मादक तणाव, आक्रमण और निर्ममता तथा अंधी 'दौड़' में नष्ट होने के आसन्न खतरों में पड़े मनुष्यत्व को उजागर करता है। जो मनुष्यों की पारस्परिक संबंधों की परंपरा और पड़ताल करता है। साथ ही रिश्तों और संबंधों में पनपती कृत्रिमता, व्यावहारिकता पर भी प्रकाश डालता है। उपन्यास में चित्रित

Share Your Innovations through JACS Directory

Journal of Nanoscience and Technology

Visit Journal at <http://www.jacsdirectory.com/jnst>

ISSN: 2455-0191

Study of Physical Properties of Nanocrystalline NiO Thin Films Prepared by Spray Pyrolysis Technique

H.S. Gavale¹, M.S. Wagh¹, R.B. Ahirrao², S.R. Gosavi^{3,*}

¹P.G. Department of Physics, Pratap College, Amalner - 425 401, Maharashtra, India.

²Department of Physics, Arts and Science College Dahiwel - 424 304, Maharashtra, India.

³Material Research Laboratory, C. H. C. Arts, S. G. P. Commerce, and B.B.J.P. Science College, Taloda - 425 413, Maharashtra, India.

ARTICLE DETAILS

Article history:

Received 12 January 2019

Accepted 27 January 2019

Available online 07 February 2019

Keywords:

Nickel Oxide

Spray Pyrolysis Technique

Optical Properties

ABSTRACT

In this paper a systematic study has been carried out on the influence of thickness on the physical properties of nanocrystalline nickel oxide (NiO) thin films prepared on glass substrate by spray pyrolysis method. The prepared nanocrystalline NiO films were characterized using X-ray diffraction technique (XRD), field emission scanning electron microscopy (FESEM) and optical measurement techniques. XRD patterns reveal the cubic structure for all the samples and the crystallite size varies with the thickness. FESEM images confirmed that all the films are homogeneous, without any crack, dense and exhibit almost complete coverage of the substrate. The optical parameters such as transmittance, absorption coefficient and energy band gap of the films as a function of film thickness was investigated by UV-Vis spectrophotometer. The band gap of the films is found to be direct allowed transition and the variation of band gap values of nanocrystalline NiO thin films were found to be in the range of 3.48 eV to 3.53 eV.

1. Introduction

Metal oxides have been studied extensively over the last few decades due to their actual and potential applications in the science and technology. Due to their interesting optical and electrical properties, nickel oxide (NiO) is one of the metal oxides which has been investigated for applications in sensors [1], UV photo-detector [2], in polymer bulk-heterojunction solar cells [3], organic light emitting diodes [4], photo anode for O₂ evolution [5], perovskite heterojunction solar cells [6] etc. NiO is a p-type, semitransparent and wide band gap transition metal oxide material widely used as a nontoxic material showing antiferromagnetic behavior [1, 7].

Numerous techniques have been employed for the preparation of good quality NiO thin films. These include chemical bath deposition [8, 9], SILAR [10], sol-gel dip coating [11], potentiostatic electrodeposition [12], spin coating [13], electro-hydrodynamic atomization (EHDA) [14], spray pyrolysis [7, 15-17], e-beam evaporation [18], radio frequency magnetron sputtering [19], metal organic chemical vapor deposition (MOCVD) [20].

Depending on the application of interest, many efforts have been conducted to obtain the thin films with desirable physical properties with the above-mentioned thin film deposition techniques. The low-cost spray pyrolysis technique is a simple and versatile method for the preparation of NiO thin films with good optical and electronic properties [17]. Large area coating, by spraying the precursor solutions along with the carrier gas or by spraying the mixture directly on the heated surface of the substrate, becomes possible by using the spray pyrolysis technique [16]. The present work is focused on the preparation of good quality nanocrystalline NiO thin films using simple and economical spray pyrolysis technique. The effect of thickness on the structural, morphological and optical properties of nanocrystalline NiO films have been investigated and presented systematically in this paper.

2. Experimental Methods

Nanocrystalline NiO thin films were prepared on commercially available microscopic glass substrates (25 mm × 75 mm × 1.35 mm) using

simple spray pyrolysis technique. Prior to deposition, the glass substrates were cleaned by using soap solution followed by chromic acid, acetone and deionized water as per the standard procedure. Finally, cleaned glass substrates were dried in oven.

An appropriate quantity of nickel chloride hexahydrate (NiCl₂·6H₂O) (Loba Chemie, ~99% purity) as a precursor of Ni and deionized water as a solvent were used as a source material for preparation of nanocrystalline NiO films using spray pyrolysis technique. NiO films were prepared by spraying a homogeneous mixture of aqueous solution with 0.01, 0.05, 0.10 and 0.15 M NiCl₂·6H₂O using compressed air as a carrier gas through a glass nozzle of 0.1 mm bore diameter on the pre-cleaned and pre-heated amorphous glass substrates kept at 350 °C ± 5 °C. The distance between the nozzle and the substrate was 28 cm. Film thickness was measured by using the weight difference method considering the density of the bulk nickel oxide. The structural, morphological and optical properties of the prepared nanocrystalline NiO films were carried out using X-ray diffraction (XRD) method in the 2θ ranging between 20° to 80° using Bruker AXS, Germany (DB Advanced) X-ray diffractometer, field emission scanning electron microscope (FESEM, S-4800 Type-II, Hitachi High Technology Corporation Tokyo, Japan) and JASCO UV-VIS spectrophotometer (V-630) respectively.

3. Results and Discussion

The variation of nanocrystalline NiO film thickness studied as a function of Ni concentration in order to study the growth kinetics of the prepared films. Fig. 1 shows the variation of NiO film thickness versus Ni concentration.

It has been found that thickness of the films increases as the Ni concentration is increased to 0.1 M and then it is decreased when Ni concentration is 0.15 M. This shows that the maximum thickness exhibited by nanocrystalline NiO films prepared with 0.1 M concentration of precursor solution.

The XRD spectra of nanocrystalline NiO thin films of different thickness prepared by using spray pyrolysis technique are shown in Fig. 2(a-d). The XRD patterns clearly showed the influence of the film thickness on the crystallinity of the nanocrystalline NiO films. For all NiO films, the cubic structure characterized with (1 1 1) plane as preferred orientation was identified with the standard JCPDS data [JCPDS card No. 73-1519]. The type of XRD pattern were found by Belahssen et. al. [21] for undoped NiO

*Corresponding Author: srgosavi.taloda@gmail.com (S.R. Gosavi)

TRUE COPY
Desale
PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Danivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

SPECIAL ISSUE- 135 (C)

आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह

Guest Editor :

Dr. R. S. Patil

Principal,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &
S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Prof. Pankaj Shirsale

Head, Dept. of Marathi

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &
S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

TRUE - COPY

Shirsale

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dehivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ग्रामीण साहित्य प्रवाह आणि रवींद्र शोभणे

डॉ. सुनिल भावराव देसले

मराठी विभाग

उत्तमराव पाटील महाविद्यालय

दाहिवेल, ता. साक्री, जि. भुज

मो.नं. ९४२३५२३६८८

ईमेल : sb2desale@gmail.com

प्रास्ताविक :-

मराठी साहित्याचे दालन आज ग्रामीण, दान्त, आदिवासी, स्त्रीवादी, मुस्लीम या साहित्य प्रवाहांच्या मितनानुन समृद्ध झाले आहे. या सर्वसाहित्य प्रवाहांवर असेलला ग्रामीण साहित्यप्रवाह हा इतरापेक्षा थोडा प्रबळ आहे. सरस आहे असे म्हणता येईल, त्याचे समर्थन करतांना मोहन पाटील म्हणतात. "इतर सर्व साहित्य प्रवाहांच्या तुलनेत मराठी ग्रामीण कथात्मक साहित्याची संख्या अधिक दाखवता येते." मात्र या मतानुसार ग्रामीण साहित्यप्रवाह जरी सरस असला तरी मराठी साहित्यप्रवाहाच्या गंगेत इतर प्रवाहांचे स्थान कमी लेखता येत नाही हे तितकेच सत्य आहे.

ग्रामीण साहित्य संकल्पना:-

ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना समजून घेण्याआधी ग्रामीण साहित्यात ज्या ग्राम संस्कृतीचे दर्शन होते त्या संस्कृतीचे वेगळेपण पाहावे लागते. प्रथमच: संस्कृती या शब्दात " मानवी समूहाची वैशिष्ट्यानिशी जगण्याची एक जीवनशैली असते." त्यात समूहाच्या सहकृतीला महत्त्व असते, यामध्ये रुढी- परंपरा, प्रथा, आचार, विचार, वागण्या बोलण्याच्या पध्दती या सर्व गोष्टींचा समावेश होत असतो आणि ते सर्व समूहाच्या संगनमताने स्विकारले जाते व त्या प्रमाणे समूहाचा आचार असतो. ग्रामीण भागात याच विचारांच्या आधारे ग्रामसंस्कृतीचा स्विकार असतो. ग्रामसंस्कृतीला माणसाच्या जगण्याच्या सर्व तऱ्हा नागरभागातील लोकांपेक्षा वेगळ्या असतात त्या विषयी मोहन पाटील म्हणतात, " ग्रामीण माणूस स्थितिशील, परिस्थितीशी चिवटपणे झगडणारा, देववादाला शरण जाणारा, पारंपारिक जीवनाशी चिकटून राहणारा. नव्या बदलाने आर्चवित होणारा, त्या बदलाशी सहजासहजी स्वतःला जमवून न घेणारा, जुनेतेच सोने माणनारा, भावडी संदेवना जपणारा, सुन्न पण भोळा भावडा व सर्व गोष्टी विषयी प्रामाणिक अमणारा" अशा वैशिष्ट्यांनी किंवा गुणधर्म स्विकारलेल्या या ग्रामव्यवस्थेतील घटकाचे जेव्हा त्याच्या या वैशिष्ट्यांनीशी साहित्यात चित्रण होवू लागले तेव्हा ग्रामीण साहित्याची संकल्पना मूळ धरू लागली, पुढे त्याचे ग्रामीण साहित्य प्रवाहात रूपांत झाले असे म्हणता येईल.

नागर समाजपेक्षा वेगळ्या वैशिष्ट्यानिशी जगणारा समूह, ज्याच्या उदरनिर्वाहाचे साधन शेती आहे. अशा शेती कसणाऱ्या समूहाच्या गावाला मुख्यत्व खेडे म्हटले गेले. म्हणजेच जमीन खेडणाऱ्यांचा समूह ज्याला आपण ग्रामीण समाज म्हणतो. अशा या ग्रामीण समाजाच्या भिन्न असलेल्या सांस्कृतिक परंपरा, रितीरिवाज, त्याचे जगणे, त्याच्या व्यस्था आणि कथा त्याच्या भाव भावनांचे चित्रण साहित्यातून केले गेले. विशेषत्वाने नागर साहित्यापेक्षा वेगळी घाटणी असलेल्या या साहित्याला ग्रामीण साहित्य म्हटले गेले. म्हणजेच या ग्रामीण साहित्याच्या संकल्पनेत ग्रामजीवन केंद्र स्थानी असते असे म्हणता येईल.

ग्रामीण साहित्य प्रवाह:-

मराठी ग्रामीण साहित्याची पाळेमुळे तपासून पाहतांना दिसते की, मराठी साहित्य स्वयंपूर्णतेचे बाळसे धरत असतांनाच्या काळात कृष्णराव भालेकरांनी 'बळीबा पाटील' या सारखी कांदबरी लिहून ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकलेला आहे. इथूनच खऱ्या अर्थाने मराठी साहित्यात ग्रामीणतेचा शिरकाव होत गेला. त्यानंतरच्या काळात

6. Global Warming and Agriculture

V. S. Patil

Uttamrao Patil Art's and Science College, Dahiwel.

Abstract

Global warming which is also referred to as climate change is the observed rise in the average temperature of the Earth's climate system. Global warming is a serious environmental issue. The causes are divided into two categories include "natural" and "human influences" of global warming. A 2008 study published in *Science* suggested that, global warming shows negative effect in many countries but positive effect in some parts of Africa. Geoengineering shows two types of approaches 1) Reducing emissions of and stabilizing the levels of heat-trapping greenhouse gases in the atmosphere (mitigation) 2) Adapting to the climate change (adaptation).

Key words - Global warming, climate change, Agriculture, Mitigation.

Introduction

Global warming is a long-term rise in the average temperature of the Earth's climate system. Climate change is any regional or global change in the state of climate which lasts for decades or longer, including warming or cooling. Global warming" is an anthropogenic climate change. Increase in temperature in last 150 years is an impact of revolution of industries. The greenhouse gases are water vapor, carbon dioxide, methane, and nitrous oxide which are responsible for global warming.

Climate change affects agriculture in a number of ways, including through increase in average temperatures, rainfall, flood and droughts, heavy prolonged precipitation and excess cold. Conservation of forest, Conventional fossil fuels replace by renewable energy sources and adaptations are some remedy on global warming.

Global warming and Climate change

Global warming is a long-term rise in the average temperature of the Earth's climate system. Earth has risen between 0.4 and 0.8 °C over the past 100 years. Scientists from the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) have recently predicted that average global temperatures could increase between 1.4 and 5.8 °C by the year 2100. Global warming is also called as climate change. Global warming and climate change are two different terms which are

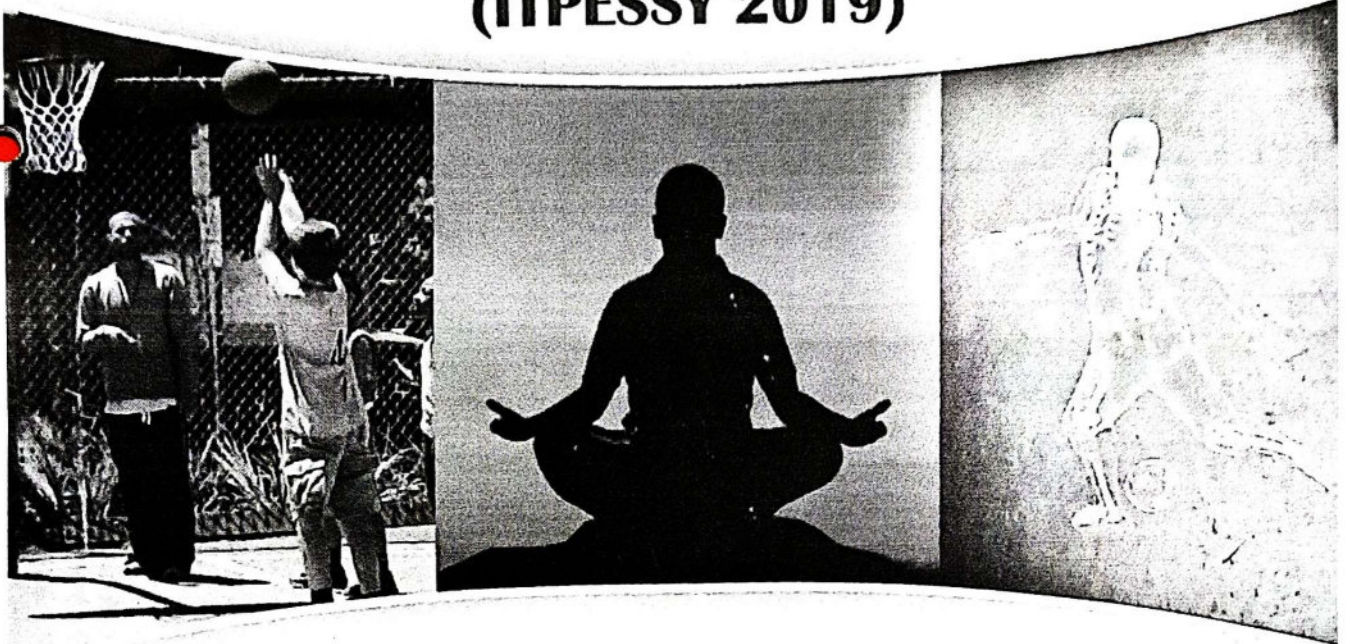
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Recommend Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Innovative Trends in Physical Education, Sports Sciences, and Yoga (ITPESSY 2019)

■ GUEST EDITOR ■
Dr. Sharda Shitole

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. Vinay Pawar

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

TRUE COPY HAN PUBLICATIONS

Bezale

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule,

National Conference

ON

Innovative Trends in Physical Education, Sports Sciences and Yoga

(ITPESSY 2019)

11TH January 2019

EDITORIAL BOARD

(only for this issue)

GUEST EDITOR

Dr. Sharda Shitole

Principal, Smt. H R Patel Arts Mahila College, Shirpur

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Vinay Pawar

Director of Physical Education, Smt. H R Patel Arts Mahila College, Shirpur

CHIEF EDITOR

Mr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

ADVISORY BOARD

Dr. K B Patil

Vice Principal

Smt. H R Patel Arts Mahila
College, Shirpur

Dr. Hemkant Chaudhari

Senior Librarian

Smt. H R Patel Arts Mahila
College, Shirpur

Dr. Gajanan Patil

HOD, English Department,

Smt. H R Patel Arts Mahila
College, Shirpur

VENUE

**The Shirpur Education Society's
Smt. H R Patel Arts Mahila College,
Shirpur, Dist. Dhule**

1

Website : www.researchjourney.net

Email : researchjourney2014@gmail.com

UGC Recommend Journal

TRUE - COPY

Besde

PRINCIPAL,

Uttamrac Patil Arts & Sci. Collge
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule

CS CamScanner

Comparison of Selected Physiological Variables between Football and Hockey Players

Dr. Bhalchandra More

Uttamrao Patil College, Dahivel, Tal : Sakri, Dist. Dhule

Abstract :

This study was conducted on different physiological variable among university level football and Hockey male players. Main aim of the study was the comparison between football and Hockey players with different physiological variable. The purpose of the study was to compare resting heart rate, blood pressure (systolic and diastolic), maximum oxygen consumption, anaerobic power, positive breath holding and negative breath holding football and Hockey players. In present study investigator has taken a total of 16 players (08 Football & 8 Hockey). For interpretation of data a comparative analysis of the selected variable, the 't' test was applied. The data of both groups were collected separately for both the variable. Statistic such as mean and standard deviation was computed. The level of significance was set at 0.05. It was found the Football and Hockey players do not have significant differences between the variables; resting heart rate, blood pressure (systolic and diastolic), maximum oxygen consumption, anaerobic power, positive breath holding and negative breath holding.

Keywords : resting heart rate, blood pressure (systolic and diastolic), maximum oxygen consumption, anaerobic power, positive breath holding and negative breath holding.

Introduction

There are many important physiological characteristic required for improved performance in players and officials in team sports (such as football, basketball, handball, hockey etc.). Although each of these sports it's is on distinctive skills, tactics and movements patterns, they all similar physiological demands such as high aerobic power, high lactate tolerance and increased anaerobic capacity. These physiological capacities allow the team-sports players to repeat sprints often with quite short recovery periods over a prolonged duration.

Determining the most important characteristics to train for these types of prolonged high intensity intermitted exercise sports can be quite difficult. Common Sense tells us that there in no one correct answer. Rather, team-sports players can have different training demands as they all have their strengths and weakness and each position in a team usually has a different role to play. In this article, we will present some recent research finding that may help you plan your training so your team-sports players can perform at their highest level. These studies have provided coaches or team sports with useful information that will assist in improving on field-performance.

Amongst the most popular games are hockey, football, basketball and volleyball. Team games are important in physical education programme because they provide big muscle activity necessary for developing and maintaining a desirable level of physical fitness. Team game is important tool for the opportunities they give to the players for demonstrating their ability to contribute to the group effort.

Team game such as hockey, football, basketball and volleyball are played on large courts. The activities in these games are including under aerobic conditions for long spells of time, to carry the ball and to chase the opponent at a maximum speed, and to dodge the opponent to retain the ball. These activities contribute to the development of cardio respiratory endurance, speed and agility of the team games players'. Physical and Physiological fitness depends on several factors such as heredity hygienic living, nutrition and body activity amongst these factor body activities play an important role. Individual and team games provide a great deal of opportunity to an individual to the body activities. The best contribution to physical fitness results from participation of the individual in different games.

Hypothesis :

There would be no significance difference of resting heart rate, blood pressure (systolic and diastolic), maximum oxygen consumption, and anaerobic power, positive beneath holding and negative breath holding football and hockey players.

Objective of the Study :

1. To compare the resting heart rate, blood pressure (systolic a diastolic) maximum oxygen consumption, anaerobic power, positive breath holding and negative breath holding football and hockey players.
2. To find out the dominance of resting heart rate, blood pressure (systolic and diastolic) maximum oxygen consumption, anaerobic power, positive breath holding and negative breath holding football and hockey players.

Significance of the Study :

The finding of this study is likely to provide criteria for transfer of training. It would help physical instructor and Coaches to develop sound training programs. The study will help to know the better to resting heart rate, blood pressure

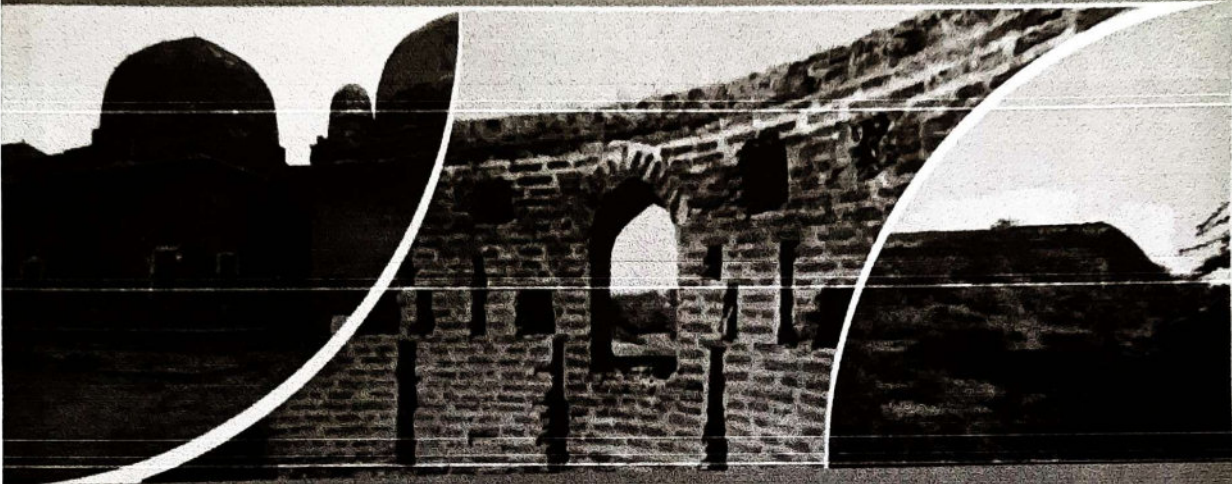
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

HISTORY OF KHANDESH

खानदेशचा इतिहास

■ GUEST EDITOR ■

Dr. Vijay Y. Jadhav

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. Satish M. Borse

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWADHAN PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

TRUE - COPY

Besale

PRINCIPAL,
Utamrao Fult Arts & Sci. College
Dandevi, Jal. Sakri, Dist. Dhule

INDEX

No.	Title of the Paper Authors' Name	Page No.
१	खानदेश के आर्थिक एवं सांस्कृतिक विकास में फारुकी सुल्तानों का योगदान प्रा. जे.सी. उपाध्याय	११
२	साने गुरुजींच्या सामाजिक सुधारणा विषयी असलेल्या दृष्टीकोनाचा चिकित्सक अभ्यास प्रा. अश्विनी पुनाथ पाटील, डॉ. डी.एन. वाघ	१५
३	शाहूराजांची सुटका व त्यांना खानदेशमधून मदत प्रा. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	१७
४	मराठ्यांचा गुजरात प्रांतातील सत्ता विस्तार आणि पेशव्यांचे राजकारण प्रा.डॉ. शरद कौतिक भामरे	२०
५	चित्रकलेचे उपयोजन व जातकचित्र आबासाहेब माणिकराव देशमुख, डॉ.पी.डी. जगताप	२५
६	पश्चिम खानदेशातल्या साक्री तालुक्यातील सण-उत्सव व त्यासंबंधीची अहिराणी बोलीतील ओवीगीते प्रा.डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके	२८
७	प्राचिन, मध्ययुगीन व पेशवेकालीन खानदेशातील राजकीय परिस्थिती प्राचार्य डॉ. पी.एस. सोनवणे	३२
८	अहिराणी बोलीचा इतिहास प्रा.डॉ. सुधाकर सीताराम चौधरी	३५
९	पूर्व खानदेशातील स्वराज्य पक्षाचे योगदान प्रा.डॉ. बाळकृष्ण त्र्यंबक पाटील	३९
१०	खानदेशातील बंजारा स्त्रियांची परिस्थिती डॉ. डी.डी. राठोड	४१
११	खानदेशात एकोणिसाव्या शतकातील औषधी तेल तयार करण्याचे उद्योगधंदे प्रा.डॉ. भामरे नानाजी दगा	४४
१२	खानदेशातील सण आणि उत्सव : विशेष संदर्भ बंजारा समाज प्रा.डॉ. सुनिल भालेराव पाटील	४८
१३	खानदेशातील आदिवासी जमातीची सांस्कृतिक परिस्थिती प्रा.डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे	५२
१४	खानदेशातील सवाई मुकटी गावातील स्वातंत्र्य सेनानींचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान प्रा. गोकुळ निंबा पाटील	५६
१५	खानदेशातील लोकसाहित्याचे विश्लेषणात्मक अवलोकन प्रा. रात्रकुमार ज्ञानोबा चाटे	५८

खानदेशातील आदिवासी जमातीची सांस्कृतिक परिस्थिती

प्रा.डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे

इतिहास विभाग,

उत्तराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रात आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणात वास्तव्यास आहे. त्यांच्या सुमारे ४० जमाती असून ८० बोलीभाषा आहेत. एक लाखपेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या जमाती भिल्ल, महादेवकोळी, गोंड, बारळी, कोकणी, ठाकूर, कातकरी व गावीत या आठ जमातींचा समावेश होतो. धुळे, नंदुरबार व जळगाव या खानदेशातील जिल्ह्यात प्रामुख्याने भिल्ल, कोकणी, गावीत, पावरा, मावची या आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणात वास्तव्यास आहेत. बहुसंख्य आदिवासी डोंगर, दज्याखोरे, पठारे आणि जंगलात वास्तव्य करून राहतात. महाराष्ट्रात राहणाऱ्या सर्व आदिवासींचे सामाजिक जीवन, आर्थिक स्तर, सांस्कृतिक चालीरिती, धार्मिक रूढी परंपरा समान नाहीत. त्या भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून आहेत; मात्र त्यांचे काही समान गुणधर्म आहेत. विशेषतः राहणीमान, जीवनपद्धती व देवदेवतांच्या पुजापद्धतीत सारखेपणा आढळतो. खानदेशातील डोंगराळ तथा पहाडी असा सातपुड्याचा परिसर असून येथे मोठ्या प्रमाणात आदिवासींची वस्ती आहे. यात भिल्ल, तडवी, पाडवी, चळवी, कोकणी, गावीत, पावरा व मावची इत्यादी विविध जमातींचे, लोक मोठ्या प्रमाणात आहेत. दुर्गम अशा पहाडी प्रदेशात राहणाऱ्या जमातींना 'आदिवासी' संबोधले जाते.

आदिवासी जमातींची ठळक वैशिष्ट्ये

१) आदिवासींची वास्तव्याची एक विशिष्ट जागा, एक विशिष्ट असा भुभाग असतो. २) रक्त संबंधावर आधारीत एकात्मिक सामाजिक संघटन असते. ३) सांस्कृतिक एकजिनसीपणा असतो. ४) पूर्वज समान असतात. ५) देव-देवता, दैवते, पुजाविधी समान असतात. ६) समान बोलीभाषा असते. ७) रूढी, प्रथा, परंपरा, चालीरिती, रीतिरिवाज समान असतात. ८) जमातीत शाखा, पोटशाखा सांस्कृतिकदृष्ट्या निर्माण झालेल्या असतात. ९) लोककला, लोकसाहित्य समान असते. १०) सिमित तंत्रविद्या. ११) प्रमाण लघुता, थोडीशी लोकसंख्या समुदाय करून रहाते. १२) स्वतःची वेगळी जीवन पद्धती. १३) साधी अर्थव्यवस्था.

आदिवासी समाजाच्या या ठळक वैशिष्ट्यांवरून हा समाज इतर कोणत्याही समाजापेक्षा निश्चितच वेगळा आहे. आदिवासींनी आपले अस्तित्त्व आपल्या सांस्कृतिक बळावर टिकवून ठेवले आहे. २० व्या शतकापर्यंत आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण नगण्य होते. त्यांची स्वतंत्र लिपी नसल्याकारणाने त्यांच्या सांस्कृतिक विकासाला, साहित्यिक प्रकृतीला कोणताही वाव मिळाला नाही; मात्र मागील काही वर्षांपासून खानदेशातील आदिवासींचे लोकजीवन त्यांचा ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक अभ्यास या विषयावर संशोधकांकडून मोठ्या प्रमाणात संशोधन केले जात आहे. त्या अनुषंगाने खानदेशातील आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन कशा प्रकारचे होते हे स्पष्ट होते.

आदिवासी कुटुंब

कुटुंब संस्थेला मानवी समाजजीवनात अनन्य साधारण महत्त्व आहे. खानदेशातील आदिवासींच्या कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या साधारणतः ६-७ असते. पती-पत्नी, त्यांची ३-४ मुले व घरात वृद्धआई-वडील असतात. दोन तीन भाऊ त्यांच्या बायका व मुलेदेखील काही ठिकाणी एकत्र राहतात.

- **वेशभूषा** - आदिवासी जमातीमधील पुरुष पूर्वी 'लंगोटी' वापरीत असत. जांघातून शरीर झाकण्यासाठी त्याचा वापर होई; मात्र आज आदिवासींच्या वेशभूषेत आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले आहे. आज आदिवासी धोतर, कुडता, डोक्यावर टोपी, वाढलेले केस व मिशा ठेवतात. आदिवासी स्त्रिया लुगडे नेसतात. लुगडे नेसावयाच्या पद्धतीला 'दुमड पद्धत' म्हणतात. प्रौढ स्त्रिया लुगडी, चोळी वापरतात, डोक्याभोवती फडके बांधलेले असते. स्त्रियांना विशिष्ट प्रकारची दागिणे वापरण्याची हौस असते. यात चांदीची सरी, पाटल्या, बाजूबंध, जोडवे, कपरेला सरी, गळ्यात पुतळ्या, माळा, तोडे, तोरडे, नथ, बाळ्यांचा वापर दागिन्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात असतो.
- **खाद्यपदार्थ** - खानदेशातील आदिवासींच्या आहारात भाकरी, तुरीचे, मुगाचे वरण, मिरचीचा ठेचा, तिखट-भाकरी हे नेहमीचे पदार्थ असतात. भाकरी या बाजरी, ज्वारी, नागली व तांदळापासून बनविल्या जातात व इतर भाजीपाला नित्याचा असतो. सर्वच आदिवासी जमाती मांसाहार करतात; तर महुचे फुले देखील भाजी बनविण्यासाठी वापरतात.
- **गोंदण** - खानदेशातील आदिवासींमध्ये विशिष्ट प्रकारचे गोंदण काढण्याची पद्धत मोठ्या प्रमाणात आढळते. कपाळावर, नाकावर, हातावर किंवा पाठीवर सुद्धा गोंदण्यांची पद्धत रूढ आहे. स्त्री-पुरुष दोघेही अंगावर गोंदण घेत होते. गोंदण घेणाऱ्यास

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL ASSOCIATION
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multi-disciplinary / Inter-disciplinary / Trans-disciplinary

Role of Social Reformers in
Nation Building

Organized by

Dr. Prakash K. Kulkarni, Principal
K. B. North Maharashtra University,

Sponsored by

K. B. North Maharashtra University,

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Scanned with AnyScanner

Desai
PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dehivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Scanned with AnyScanner

विसाव्या शतकातील ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे खानदेशातील आरोग्य विषयक कार्य

- प्रा. डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरे
इतिहास विभाग, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय,
दहिवेल, ता. साक्री, जि. धुळे

प्रास्ताविक:

प्रस्तुत संशोधनातून ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे खानदेशातील आरोग्य विषयक कार्य याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करित आहे. महाराष्ट्राचा खानदेश हा उत्तर विभाग असून येथील जनता ही शेकडो वर्षांपर्यंत ईस्लामी सत्तेच्या वर्चस्वाखाली वावरत होती. तसेच खानदेशाचा प्रदेश माग्री सत्ता व ब्रिटीश राजवटीच्या वर्चस्वाखाली देखील आला होता. ब्रिटीश राजवटीच्या वर्चस्वाखाली येथील जनतेची मोठया प्रमाणावर आर्थिक पिळवणूक झाली. मात्र या काळात मिशनऱ्यांचा प्रवेश खानदेशात झाला. खानदेशातील समाजजीवनामध्ये जाती व्यवस्थेचे स्तोम मात्रने होते. अज्ञान, वाईट रूढी पंथा, धार्मिक अंधश्रद्धा, उच्चनिच भेदभाव या गोष्टींमध्ये समाज जखडलेला होता. अशा सामाजिक विषयाने जखडलेल्या समाजाला मिशनऱ्यांनी जागृत करण्याचे व प्रबोधन करण्याचे प्रयत्न केले.

अभ्यासाचा उद्देश:

ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे खानदेशातील आरोग्य विषयक कार्य या अशा एका विशिष्ट अंगावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. मिशनरींचे खानदेशातील समाज प्रबोधनाचे कार्य प्रशंसनीय असल्यामुळे प्रस्तुत विषयाचे महत्व अधिक आहे. त्यांच्या कार्यामुळे खानदेशातील समाजात नवी शक्ती निर्माण केली आणि क्रियाशील व सक्षम समाज निर्मातीचे महान कार्य केले. तो अभ्यासकांसमोर मांडण्याचा उद्देश आहे.

संशोधन मर्यादा:

इंग्रजांनी १८१८ मध्ये आपल्या ताब्यातील प्रदेशावर प्रशासन करण्यासाठी खानदेश जिल्हा निर्माण करून त्यावर जिल्हाधिकारी नेमला १८२५ मध्ये कामकाजाच्या सुलभतेसाठी ३ प्रशासकीय विभाग निर्माण केले. १) नंदुरबार, सुलतानपुर, पिंपळनेर व डांग २) सावदा, एरंडोल, अमळनेर व नशिराबाद ३) जामनेर, भडगाव, व चाळीसगाव. त्यानंतर १८६९ मध्ये संपूर्ण खानदेश हा एक स्वतंत्र जिल्हा निर्माण करून पुढे येथे जिल्ह्याचे केंद्र केले. त्यानंतर १९०६ मध्ये पुर्व खानदेश आणि पश्चिम खानदेश असे विभाजन केले. पूर्व खानदेशचे मुख्यालय जळगाव येथे व पश्चिम खानदेशचे मुख्यालय धुळे येथे केले. २१ ऑक्टोबर १९६० मध्ये पूर्व खानदेश ऐवजी जळगाव जिल्हा आणि पश्चिम खानदेश ऐवजी धुळे जिल्हा असे नामाभिधान केले. त्यानंतर १ जुलै १९९८ रोजी महाराष्ट्र शासनाने धुळे जिल्ह्याचे विभाजन करून नंदुरबार हा नवा जिल्हा निर्माण केला. या तीन्ही जिल्ह्यांमधील आरोग्य विषयक क्षेत्रात मिशनऱ्यांनी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

संकलन पध्दती:

संशोधनाशिवाय कोणत्याही विषयाचे सखोल व शास्त्रोक्त ज्ञान प्राप्त होत नसते. प्रस्तुत संशोधन कार्य करित असतांना इतिहासाच्या सर्वसाधारण संशोधन पध्दतीचा वापर करतांना आंतर-विद्याशाखीय संशोधन पध्दती आणि मुलाखत पध्दती तसेच प्रकाशित आणि अप्रकाशित साधने यांचा वापर करण्यात आला आहे.

विसाव्या शतकातील खानदेशमधील ग्रामीण समाजजीवन:

महाराष्ट्रातील खेडेगावात पूर्ण गावातील लोकवस्ती एकाच

ठिकाणी आढळत नाही. काही कुटूंब शेतात राहतात. काही ठिकाणी दहा बारा घरे एकत्र आढळतात. त्यास 'वाडी' असे म्हणतात. गावाच्या मुख्य वस्तीस 'गावठाण' म्हणतात. गावठाणास तटवंदी केलेली असायची त्यास 'गावकुस' असे म्हणत. खानदेश पारमार्ग गावकुसाचे बांधकाम दगडाचे किंवा पांढऱ्या मातीच्या कच्च्या विटांचे असत. गावकुसावर येण्या-जाण्यासाठी दरवाजा असे हा दरवाजा सुर्योदयास उघडत व सुर्यास्तास बंद करित असत. या दरवाजा बाहेर राखणीसाठी रखवालदार असत. ज्या गावाला नदी ओढ्यासारख्या वाहत्या प्रवाहाचे पाणी पिण्यासाठी वापरले जात असे, अशा ठिकाणी अस्पृश्यांची वस्ती पाण्याच्या प्रवाहाच्या खालच्या बाजूस असे. वरच्या जातीचे लोक नदीचे पाणी प्रवाहाच्या वरच्या बाजूस भरत व खालच्या जातीचे, अस्पृश्य लोक प्रवाहाच्या खालच्या बाजूस पाणी भरत असत. अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठे खुले करण्यात यावे या मागणीसाठी डॉ. बाबासाहेब आर्बेडकारांनी कोकणातील महाड येथे सन १९२७ साली लढा दिला होता. तेथील चवदार तळ्याचे पाणी अस्पृश्यांनी चाखले असले तरी सार्वजनिक पाणवठे अस्पृश्यांना खुले होण्यासाठी आणखी कितीतरी दशकांचा काळावधी जावा लागला. हल्ली ग्रामीण भागांत सगळीकडेच गावठाण, गावकुस आणि वेस या गोष्टी इतिहास जमा झाल्या आहेत.

विसाव्या शतकातील ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे खानदेशातील आरोग्य विषयक कार्य:

विसाव्या शतकात संपूर्ण खानदेशात समाज कार्य करित असतांना मिशनऱ्यांनी फार मोठया प्रमाणात आरोग्य विषयक सेवा दिल्या. खानदेशचा प्रदेश तसा दऱ्या खोऱ्यांचा भौगोलिकदृष्ट्या उंचसखल असणाऱ्या या प्रदेशात मोठया प्रमाणात साथीच्या रोगांचा फैलाव होत असे. अशा प्रसंगी अनेक वेळा गंडा दोरे करणे व मान्त्रिकाकडे जाऊन उपचार करून घेण्यात खानदेशातील आदिवासी समाज धन्यता मानत असे. आजार हे भूताखेतांमुळे होतात व अशी भूते पळवून लावण्यासाठी दोरा मंतरणे, तावीत बांधणे असे प्रकार मोठया प्रमाणात केले जात असत. अशा प्रसंगी मिशनरींनी आपले सामाजिक कार्य करित असतांना आरोग्यविषयक जागृती मोठया प्रमाणात घडवून आणली. प्रथमच सन १९०५ मध्ये खानदेशातील मुंदलवड भागात दवाखाना स्थापन करण्यात

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

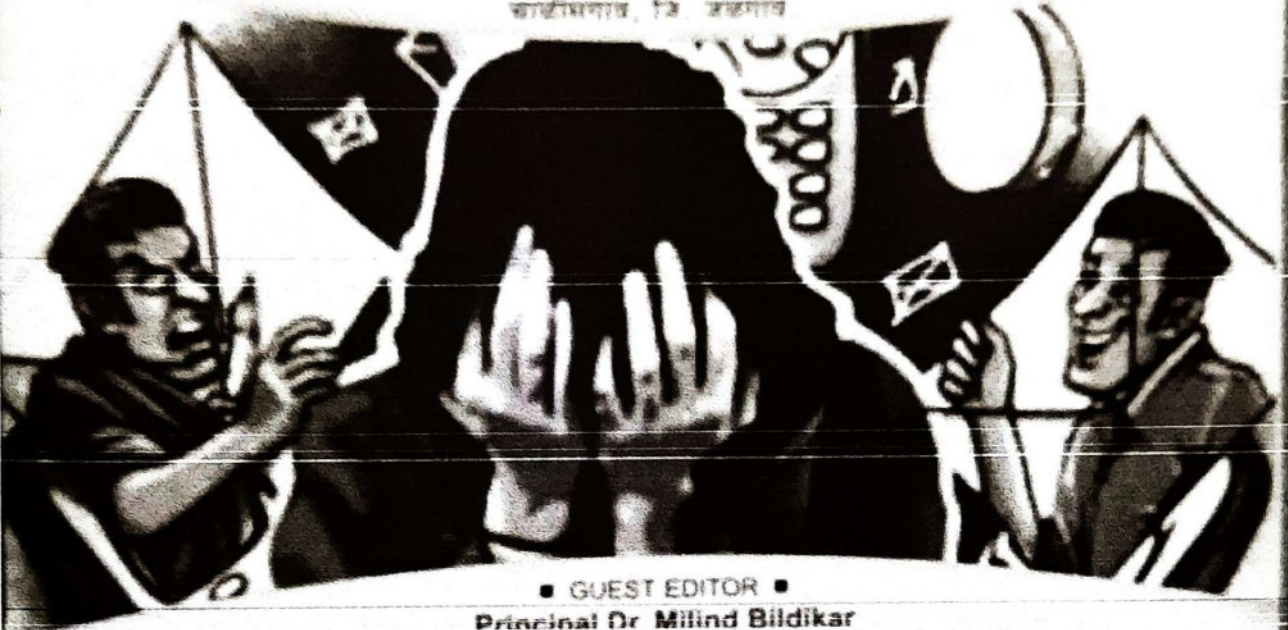
महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमार्फत करावयाची सामाजिक व कायदेशिषयक जाणीव जागृती

आयोजक:

काशीमनाथ हनुमकाळ नासावटीचे

बी पी. आर्ट्स, एम एम ए. बायज्य, जेन्हे के के एम. काशीम नासावटी

काशीमनाथ, डि. जळगाव

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For further info to : www.researchjournal.org

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Scanned with CamScanner

TRUE - COPY

Desai

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidisciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

2nd March 2019 Special Issue- 147 (I)

Agriculture & Water Management in Historical Period in India

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Kshirsagar O.M.

Principal

Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) - 413517

Co- Editor of This Issue

Dr. Shinde A.N.

HOD, Dept. of History,

Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) - 413517

Assist. Prof. Patil J.J.

Dept. of History,

Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) - 413517

TRUE COPY

Besale

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Danivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Scanned with CamScanner

Scanned with AnyScanner

"ब्रिटीश कालीन आदिवासींच्या कृषीविषयक समस्या व विकास"

प्रा.डॉ. योगेश जगत्राय कोरडे.

इतिहास विभाग, उत्तमराव पाटोल कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साक्रो, जि. पुणे.

प्रास्ताविक :

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतातील बहुतांशी लोकांच्या उपजीविकेचे मुलभूत साधन म्हणजे शेती होय. भारतामध्ये ब्रिटिश राजवटीच्या काळात शेतीच्या क्षेत्रात मुलभूत स्वरूपाचे परिवर्तन पडून आले. भारतात ब्रिटिश राजवटीच्या काळात शेतीच्या क्षेत्रात जमीन महमुलाची नवी पध्दत अस्तित्वात आली. जमीन महमुलाची रोजीने वसुली होऊ लागली. भारतात ब्रिटिश राजवटीच्या काळात शेतीचे व्यापारोकरण मुरू झाले. शेतीच्या व्यापारोकरणाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासास हातभार लागून गावठण्यांचे विषय व्यापक बनले. भारतामध्ये आदिवासी समाज हा मोठ्या प्रमाणावर आहे. जो पूर्ण पणे दुर्लक्षित आहे. आदिवासी बद्दल असलेले समज - गैरसमज आपल्या मनात परंपरेने ठसलेले असल्यामुळे त्यांच्या कडे चिकित्सक दृष्टीने पहिलेच जात नाही. अजूनही आपण त्यांना रानटी, जंगली, असंस्कृत म्हणूनच ओळखतो. भिडस्ता, गर्दिला पाडून पावरणारे, लाजाळू, अबोल असल्यामुळे आदिवासी समाज आपणहुन स्वतःचो ओळख करून द्यायला पावरतो आणि इतरनां त्यांच्या परंपरा संस्कृती किंवा इतिहास जाणून घेण्यात रस नाही. आदिवासी लोकांत प्रामुख्याने, भिल्ल, मावची, कोकणी, पावरा, डोंगरी भिल्ल, धानका, अशा प्रमुख जमाती आहेत त्यांच्या इतिहास आजही त्यांच्या प्रमाणेच अज्ञात वासात आहेत. तो ज्ञानाच्या प्रकारात आणण्याची ही धडपड. आदिवासी समाज गट खर तर शांततेचे भोक्ते, डोंगर दऱ्या, नदी - नाले यांच्या संगतीत जंगलाच्या आश्रयाने घनग आणि जणू छाड ह्या तत्वाधारे जगणारी ही माणसे, विविध मानसशास्त्रज्ञांना व अभ्यासकांना आदिवासी समाजाच्या केलेल्या व्याख्या विचारात घेणे आवश्यक आहे.

1) गितीन व गितीन यांच्या मते :- एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जिवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज म्हणतात.

2) डब्लू जे. पेरी :- यांनी आदिवासी समाजाचो कमीत कमी वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. ते म्हणतात. च्यमान बोली भाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भू- प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.छ

3) डॉ. रिडर्स :- यांच्या मते च्या समुहातील सदस्य एक समान बोलीभाषा बोलतात युध्द वगैरे सारख्या उद्दिष्ट पूर्तीकरीता एक होऊन झटतात. अशा सरळ व साध्या सामाजिक समूहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.छ

उद्दिष्टे :- 1) ब्रिटिश काळात कृषीक्षेत्रात झालेले परिवर्तन अभ्यासता येईल. 2) शेतीचे व्यापारोकरण म्हणजे काय हे अभ्यासता येईल. 3) शेतीच्या व्यापारोकरणाचो कारणमोमांसा अभ्यासता येईल. 4) शेतीच्या व्यापारोकरणाचे परिणाम अभ्यासता येईल.

1) आदिवासींच्या कृषीविषयक समस्या :- आदिवासींनी जणू पिढ्यांपिढ्या ट्रारिदयच पहिले आणि आजही ते ट्रारिदयाचा ठेवा जोपासत आहेत. मोल मजुरी करणे व पोट भरणे उरनिवाह करण्यासाठी दुसऱ्यांच्या शेतात जाऊन दिवसभर कावाड कट्ट करायचे म्हत्वाचे म्हणजे शिक्षणाचा अभाव त्यामुळे समाजाचा विकास होणे कठिणच त्यात जर रिकाम्या हातांना कामे नाही मिळाली तर गुन्हेगार तसेच व्यसनाधिन होतात.

अ) शेती व जंगल संपत्तीचो समस्या :- आदिवासी म्हणताच आपल्या सर्वांसमोर जंगल व त्याचा आजूवजुचा परिभर येतो. आदिवासींना कोणती वनस्पती कशासाठी उपयुक्त आहे. हे चांगले ज्ञात असते. तसेच ते डिक, चारोंबो टोपूणांचो पाने, म्हचो फुले विकून आपला खर्च भागवित पण आता सरकारच्या जाचक, जिवघेण्या धोरणांमुळे वृक्षतोडोस आळा बसला. पण आदिवासी समाज मात्र स्थिरावला. पुन्हा उदरनिवाहाचा प्रश्न डोक्यावर घेऊन उभा आहे.

ब) अस्थायी किंवा स्थानांतरित शेती :- नव-नवीन यंत्रज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे शेतीत होणारे नुकसान तसेच एकाच ठिकाणी तेंच - तेंच पोक नेहमी घेतल्याने जमिनीचा दर्जा ढासाळतो व कमकुवत जमिनीत हवे तेवढे पिक येत नाही. उत्पन्न कमी मिळते. तसेच त्यांचे पारंपारिक पिके उदा : ज्वारी, नागलो, भात, भगर यासारख्या पिकांमध्ये खूप पैसा मिळत नाही. कारण हा माल व्यापाऱ्यांकडे न जाता आपआपसात विकला जातो म्हणून नफा हा देखील वाजार भावापेक्षा कमीच मिळतो.

क) वस्तुविनिमयाचा अभाव आणि कर्जबजारीपणा :- प्रगत अर्थव्यवस्थेत नाणो, नोटा व (मुद्रा) प्रतिभूती हे आदिवासी दुवाचो भूमिका करण्याऐवजी दुरावा निमांण करणारे ठरले. अज्ञानी, निरक्षर असल्यामुळे आदिवासींचे शोषणाचे प्रमाण वाढले. नाणे पैसे प्राप्त करण्यासाठी ते जमिनी, दाग- दागीण तसेच पशु विकावे किंवा गहाण ठेवू लागले. गहाण ठेवण्यात वाचता येत नाही म्हणून बरीच कोंडो होऊ लागली व शोच्यो कर्जबाजारी होऊन फिरण्याव्यतिरिक्त पर्याय नव्हता.

ड) मजुरांचे शोषण व वेठविगारी :- आदिवासी हा कामाला अतिशय चिवट. चिकाटी ने काम करणारा काटक शरीरपट्टी असल्यामुळे लवकर न थकता अवजड असे काम ही सहजतेने करणारा आणि त्याच्या मोवदल्यात कमी पेंसा मिळाला तरी न तक्रार करणारा सदैव ध्येय फक्त काम पूर्ण करण्याचा ह्या अशा मुळे आता औद्योगिकीकरणामुळे आदिवासी क्षेत्रात विविध उद्योगांचो उभारणो झाली आहे. वनोपजसंपत्तीवर प्रक्रिया करणारे उद्योग कारखाने सुरू झाले आहेत. वन क्षेत्राचो चांगलो माहितो व त्या पासुन विविध वस्तु बनविण्यात आदिवासी कुशल असतात. मग अशा कारखान्यात कमी वेतनात भरपूर काम करून घेतले जाते. अशा मुळे आदिवासी बांधव हा वेठविगारीला सामोरे जात - जात पार थकून जातो. मात्र ठेकेदार जे करायचे तेंच करतात.

ब्रिटीश कालीन कृषी व्यवस्था:- ब्रिटिश राजवटीच्या काळात इ. स. 1773 मध्ये लॉर्ड कॉर्नवॉलिस याने कायमधारा पध्दती सुरू केली. ही पध्दत जमीनदारी पध्दत म्हणून प्रसिध्द आहे. यामुळे ब्रिटिशांना सहाय्य करणारे पुवांचे वसुली अधिकारी, लष्करी मदत पुरविणारे नायक, ब्रिटिशांशो एकनिष्ठ असणारे काही गाव पुढारी यांना जमीनदारी प्राप्त झाली. एक प्रकारे हे जमीनदार म्हणजे ब्रिटिश सरकार व स्थानिक जनता यांच्यातील मध्यस्थच होते. अशांने ते जमीनीचे मालक बनले व जमीन कसणारे शेतकरी ही कुळे बनली आणि यातून हे जमीनदार लोक या कुळांकडून शेतसारा वसूल करू लागले.

*Besde*PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Danivei, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Journal of Research and Development

Volume 8 (Issue 04) January, 2018

Editor
Dr. R. V. Bhole

Special Issue Editor
Dr. S. C. Ahire Dept. of Geography
Uttamrao Patil Arts and Science College,
Dahiwel

Editorial Board

Special Issue Editorial Board

- 1) **Prof. Andrew Cherepanov,**
Detroit, Michigan (USA)
- 2) **Ngyuyen kim Anh,** (HANOI) Vietnam
- 3) **Dr. R. K. Narkhede,** Nanded
- 4) **Principal Dr. J. B. Anjane,** Ainpur
- 5) **Prof. B. P. Mishra,** Aizawal (Mizoram)
- 6) **Dr. L. N. Varma,** Raipur(C.G.)
- 7) **Prof. R. J. Varma,** Bhavnagar(Guj)
- 8) **Dr. C. V. Rajeshwari,** Pottikonda(A.P)
- 9) **Dr. S. B. Gaikwad,** Miraj
- 10) **Dr. D. D. Sharma,** Shimla(H.P.)
- 11) **Dr. Venu Triwedi,** Indore(M.P.)
- 12) **Dr. Chitra Ramanan,** Navi Mumbai
- 13) **Dr. Kaveri Dabholkar,** Bilaspur(C.G.)
- 14) **Dr. Jadhao Subhash P.**(Washim)
- 15) **Dr. A. D. Bhosale** (Khamgaon)

- 1) **Dr. B. D. Borse,** Principal, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel Tal- Sakri, Dist- Dhule, (Maharashtra).
- 2) **Dr. S. R. Patil,** Arts and Science College Dondaicha, Tal. Chopada Dist. Jalgaon
- 3) **Prof. S. J. Bhadane,** Dept. of Chemistry, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
- 4) **Prof. I. U. Shaikh,** Dept. of English, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
- 5) **Dr. Suvarna T. Shinde,** Dept. of English, S.N.D.T. College of Women, Dhule.
- 6) **Dr. R. D. Patil,** Vasantao Naik Arts & Science College, Shahada
- 7) **Dr. Avinash Y. Badagujar,** Arts and Science College, Varangaon

TRUE - COPY

TRUE - COPY

Besale

PRINCIPAL,
Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahiwel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

JANUARY
2018

"महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाच्या विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान आणि शासकीय उपाय योजना"

प्रा. सुनिल एन. संदानशिव, (राज्यशास्त्र विभाग), उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, दहिवेल, ता. साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना :-

भारत हा शेती प्रधान देश आहे. देशातील ७३ % तर महाराष्ट्रातील ५५ % जनता शेतीवर अवलंबून आहे. हरीत क्रांतीनंतर देशातील कृषी क्षेत्रात अमुलाग्र बदल करण्याची आव्हानं कृषी तंत्रज्ञान आणि शासनापुढे निर्माण झाली आहे. मुळात शासनाची धोरणे सर्व क्षेत्रातील विकासाचे असले तरी शेती क्षेत्राच्या विकासाशिवाय इतर क्षेत्राच्या विकास शक्य नाही याची जाणीव आज सर्व घटकांना झाली आहे. म. गांधींनीही म्हटले होते की, 'खेड्याकडे चला' त्यामुळे आता बडे उद्योगपतीही आधुनिक पध्दतीने शेती क्षेत्राकडे वळू लागली आहे. खेड्यातील जनता जो पर्यंत आर्थिक दृष्टीने मजबूत होणार नाही. तो पर्यंत राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही. कारण देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८० % जनता ग्रामीण भागात आहे आणि ते पुर्णतः शेतीवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे शेती विकासावर मोठ्या प्रमाणात लक्ष पुरवण्याची गरज निर्माण झाली आहे. शेती हा सर्वात जुना व्यवसाय असल्याने तो आजही परंपरेनुसार सुरु आहे. अर्थात सुमारे दोन हजार मैल लांब व रुंद असलेल्या या देशात जमीनही विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य पुर्ण काळात कृषी क्षेत्रात अद्यावत तंत्रज्ञान उपलब्ध नव्हते तसेच नव नवीन प्रयोग शिकण्याची मानसिकताही नव्हती ती आता शासनाच्या सहकार्याने वाढत चालेली दिसून येते. त्यामुळे जागतिक स्पर्धेत स्वतःची मोहर उमटविण्याची भाषा आता भारतीय शेतकरी करू लागला आहे.

शोध निबंधाचे गृहितक :-

- १) ग्रामीण भागाच्या विकासात कृषीक्षेत्राचा वाटा मोठा आहे.
- २) शेती क्षेत्रात नव-नवीन प्रयोगशील प्रवृत्ती बळावली आहे.
- ३) कृषी क्षेत्रासाठी शासनाकडून पिकवमी, अनुदान, मोफत बी बियाणे आणि कर्जमाफी सारखे निर्णय घेतलेले आहेत.

शोध निबंधाचे उद्दिष्ट्ये :-

- १) कृषी क्षेत्राला उभे करण्यासाठी शासनाने कोण-कोणते निर्णय घेतले त्याचा अभ्यास करणे.
- २) ग्राम विकासात शेती क्षेत्राच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ३) कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी निर्माण झालेल्या नवीन तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करणे.

कृषी क्षेत्राच्या विकासाची वाटचाल :-

कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर लोकनियुक्त शासनाने अनेक प्रकारच्या योजना कार्यान्वीत करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यामुळे ग्रामीण समाजाचा राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्यास मदत होते. कारण ग्रामीण अर्थशास्त्र हे पुर्णतः शेतीकामावर अवलंबून असते त्यामुळे शेती आधारित उद्योग घड्यांना चालना देणे, रोजगार वाढविणे, उत्पादन वाढविणे, शेती मालाला बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे या सारख्या अनेक योजना व धोरणे शासनाकडून राबविले जाऊ लागले. त्या संदर्भात प्रतिनिधीक स्वरूपात शासनाने केलेल्या काही निवडक उपाय योजना पुढील प्रमाणे सांगता येऊ शकतात.

- १) कृषी शिक्षणाची सुरुवात :- इ.स. १८८८ मध्ये ब्रिटीश गव्हर्नरने भारतात स्वतंत्र कृषी विभागाची सुरुवात केली. शेतीतील नवनवीन शोध व शेती विषयक माहिती देण्यासाठी १९०७ मध्ये भारतात चार कृषी महाविद्यालयांची स्थापना केली. पुढे त्याचा विस्तार होऊन महाराष्ट्रात १९३२ मध्ये नाशिक, सातारा, महबूबपूर, डिग्रज, जळगांव, नांदेड, कर्जत, खोपोली इ. ठिकाणी संशोधन केंद्रे सुरु केली. अशी आज रोजी ५० संशोधन केंद्रे महाराष्ट्रात अस्तीत्वात आहेत. त्यामुळे जमीनीचा पोत ओळखून पिकांची लागवड केली जाऊ लागली त्याचा परिणाम निश्चितच उत्पादन वाढीवर होऊ लागला.
- २) वाईन पार्क :- महाराष्ट्र लोकशाही आघाडी सरकारच्या काळात द्राक्ष उद्योग प्रक्रियेला चालना देण्यासाठी २००१ मध्ये वाईन उद्योग उपक्रम जाहिर झाला. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थात महत्व प्राप्त झाले. राज्यात नाशिक जिल्हा द्राक्ष उत्पादनात अग्रेसर आहे. त्यामुळे नाशिक जिल्हाच्या निफाड तालुक्यातील विचूर येथे औद्योगिक विकास महामंडळाकडून ग्रेस वाईन पार्कची उभारणी करण्यात आली तसेच **TRIPLEX** **WINE**

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई
यांच्या सहयोगातून
एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषद (आंतरविद्या शाखीय)
आयोजित

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे
बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज
चाळीसगाव, जि. जळगाव.

- विषय -

महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत
महिलांमध्ये करावयाची सामाजिक व
कायदेविषयक जाणीव जागृती

१४ फेब्रुवारी, २०१९

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक

प्राचार्य डॉ. मिलिंद बिल्दीकर

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

कार्यकारी संपादक

प्रा. डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

सह संपादक

प्रा. रविंद्र पाटील

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

मुख्य संपादक

प्रा. धनराज धनगर

एम.जी.व्ही.एस. आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, येवला, जि. नाशिक.

TRUE - COPY

महिलांच्या सबलीकरणात भारतीय संविधानाचे योगदान

प्रा.डॉ. सुनिल एन. संदानशिव

राज्यशास्त्र विभाग, उत्तराव पाटील महा. दहीवेल, ता. साक्री, जि. पुणे.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्य पूर्व कालखंडात ब्रिटिश सरकारने स्त्रियांसाठी केलेले कार्य आणि सुधारना विषयक कायदे व शिक्षण विषयक कायदे यामुळे स्त्री सक्षमीकरणाच्या धोरणाला गती प्राप्त झाली. सतीप्रथा, बालविवाह विधवा विवाह, केशवपन या सारख्या अनिष्ट प्रथा कायदयाने निषेधार्थ मानल्या गेल्या. स्त्रियांच्या या उदारमतवादी धोरणामुळे राजाराम मोहन रॉय, राजर्षी शाहु, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, मुक्ता सावळे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सारख्या समाजसुधारकांनी प्रचलीत मनुवादी मानसिकतेवर आघात करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रियांना हक्क द्या, प्रतिष्ठा, मिळवुण देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पारंपारिक जुनाट मानसिकेतेच्या समुहाने त्यांचा प्रयत्न हाणून पाडला त्यामुळे स्त्री सबलीकरणाच्या प्रक्रियेला आळा बसला त्यामुळे समाज व्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान दुय्यमच राहिले त्यांना आवश्यक त्या संधी मिळाल्याच नाहीत. राष्ट्र बांधणीसाठी सामाजिक, राजकीय, प्रशासकीय, सांस्कृतिक, क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढल्याशिवाय महीलांचे खरे सशक्तीकरण होणार नाही. त्यासाठी महीलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून देणे गरजेचे राहिले. भारतीय राज्य घटनेत महीलांना दिलेले हक्क आणि अधिकार हा महीला विकासाचा पाया आहे. या हक्कांना सकारात्मक आणि समतेच्या दृष्टीने पाहणे गरजेचे आहे. हक्क आणि अधिकार यांना उपकाराच्या दृष्टीने पाहण्याचा सच्चकताचा दृष्टीकोन बदलणे आवश्यक आहे, हक्क ज्या प्रमाणात महीलांना प्राप्त झाले पाहीजेत त्या प्रमाणात ते महीलांपर्यंत पोहोतांना दिसत नाही.

शोध निबंधाची उद्दीष्ट्ये

1. सामाजिक आर्थिक राजकीय, प्रशासकीय अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना समाज दर्जा व प्रतिष्ठा मिळवून देणे.
2. स्त्रियांना स्वावलंबी होण्यासाठी रोजगाराच्या संधीचा अभ्यास करणे.
3. स्त्रियांचे समाजातील स्थान व दर्जा यांचा अभ्यास करणे.
4. शासकीय पातळीवर स्त्री सबलीकरणाची भूमिका तपासून पाहणे.
5. प्राचीन स्त्री आणि आधुनिक स्त्रियांचा तौत्मानिक अभ्यास करणे.

गृहीतक

1. आधुनिक काळातील प्रचलीत असलेल्या सर्वच क्षेत्रात महीलांना दुय्यम स्थान आहे.
2. कायदयाने दिलेले हक्क अद्यापपर्यंत महीलांना पूर्णता उपभोगता आलेले नाही.
3. महीलांच्या क्षमतेवर पूर्णतः विश्वास दाखवला जात नाही.

स्त्री सबलीकरणासाठी घटनात्मक उपाययोजना

कोणत्याही देशाची प्रतिमा ही त्या देशातील स्त्रियांच्या स्थितीवर ठरत असते. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातल्या महीलांना पुरुष सक्ताक वर्चस्वाच्या आणि पंपरेच्या विळख्यातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्या प्रयत्नांना कायदयाची जोड देऊन स्त्रियांच्या हक्क आणि अधिकारांना घटनेत विशेष स्थान बहाल केले. स्त्रियांच्या जिवणमानात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. दर्जा आणि प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी सामाजिक, राजकीय, व आर्थिक दृष्टीने स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी राज्य घटनेत खालील तरतुदींचा समावेश केला आहे.

१. भारतीय राज्यघटनेचे कलम १४ ते १८ नुसार - स्त्री पुरुष असा भेद न करता सर्वांना समतेचा अधिकार बहाल केला आहे. समता हा लोकशाहीचा आधार आहे. कायदयामुळे सर्व व्यक्ती समान आहेत. समान परिस्थितीत प्रत्येक व्यक्तीला समान वागणुक देणे हा समान संरक्षणाचा अर्थ आहे. त्यामुळे कोणत्याही परंपरा स्त्रियांनाही आपल्या विकासापासून रोखू शकत नाही गुणवत्ता आणि कौशल्याच्या आधारावर स्त्रिया आपले कर्तृत्व सिध्द करू शकतात. कारण समता प्रस्थापित झाल्याशिवाय इतर कोणत्याही हक्कांना अर्थ राहत नाही. नोकरी उद्योग, व्यवसाय,यात कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही असे बंधन असल्यामुळे स्त्री- सबलीकरणासाठी कायदयानेच संधी उपलब्ध करून दिलेली आहे.

२. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ ते २२ नुसार - प्रत्येक नागरीकाला स्वातंत्र्याच्या समान उपभोगाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. प्रत्येकाला शिक्षण, पूजा, आराधना कारण्याचे स्वातंत्र्य असल्यामुळे स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात आपली कर्तबगारी सिध्द करू शकतात. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, मत व्यक्त करणे, संघटीत होणे, विचारांचे आदान- प्रदान करणे, व्यवसाय करणे, प्रवास करणे, वास्तव्य करणे, यामुळे विकासाच्या दिशा अधिक व्यापक होण्यास मदत होते. या कायदयामुळे स्त्रियांना सबळ होण्यास पोषक परिस्थिती निर्माण करण्यात आली आहे. केवळ महीला आहेत म्हणून विशिष्ट ठिकाणी प्रवेश नाकारणे हा कायदयाने गुन्हा ठरवला जात असतो. यामुळेच स्त्रियांनाही संपत्ती अथवा मालमत्ता धारण करणे अथवा तिची विल्हेवाट लावणे हा त्यांच्या सबलीकरणासाठी उपयुक्त दस्तऐवज मानला जातो.

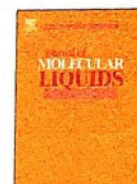
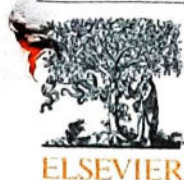
३. कलम २३ ते २४ नुसार - जर कोणत्याही सामाजिक घटकांचे शोषण होत असेल तर ते निषेधार्थ मानले जात असते पूर्वी स्त्रियांची खरेदी विक्रीची प्रथा अस्तीत्वात होती ही प्रथा म्हणजे स्त्रियांच्या बाबतीत एक कलंकच होती. समाजतील स्त्रियांचे स्थान गुलामीचे दर्शवणारी होती. स्त्रियांना गुलामीच्या जोखळातून मुक्त करण्यासाठी घटनेत शोषण विरहित आणि सन्मानाची प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी या तरतुदींचा समावेश करण्यात आला आणि स्त्रियांना सबल होण्याची प्रक्रिया गतीमान होण्यास मदत झाली.

४. भारतीय राज्यघटनेत कलम २६ ते २८ - मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क बहाल करण्यात आला भारतातील वर्णवर्चस्ववादी समाजरचना ही भेदभावार आधारित होती. धार्मिक परंपरावर धर्म व्यवस्था प्रभावी ठरत होती. धर्मांमुळेच लोकांमधील ऐक्य लोप पावत होते याला स्त्रियांही अपवाद नव्हत्या धार्मिक परंपरामध्ये स्त्रिया विशिष्ट चौकटीत बंदिस्त होत्या फक्त चुल आणि मुल एवढेच स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र ठरले होते. मात्र या कायदयामुळे स्त्रिया स्वतःचा निर्णय घेण्यास स्वतंत्र झाल्या धार्मिक अनिष्ट प्रथांच्या विरोधात आवार्ज उठवण्याचे धाडस त्यांच्यात निर्माण झाले.

५. कलम २५ ते ३० नुसार - सर्व भारतीय नागरिकांना स्वतःची भाषा, लिपी व संस्कृतीचे जतन करण्याचा आणि शिक्षण घेण्याचा अधिकार प्राप्त

TRUE COPY

Effect of cationic gemini surfactant and its monomeric counterpart on the conformational stability and esterase activity of human serum albumin

Mehraj ud din Parray^a, Muzaffar Ul Hassan Mir^a, Neeraj Dohare^a, Neha Maurya^a, Abbul Bashar Khan^a, Mahendra S. Borse^b, Rajan Patel^{a,*}

^a Biophysical Chemistry Laboratory, Centre for Interdisciplinary Research in Basic Sciences, Jamia Millia Islamia (A Central University), New Delhi, India

^b Department of Chemistry, UttamraoPatil College Dahivel Taluka-sakri, Dhule, Maharashtra, India

ARTICLE INFO

Article history:

Received 31 January 2018
Received in revised form 16 March 2018
Accepted 17 March 2018
Available online 19 March 2018

Keywords:

Gemini surfactant
HSA
Esterase activity
MD simulation
Hydrophobic forces

ABSTRACT

The binding effect of gemini surfactant, hexanediyl- α,ω -bis-(*N*-(2-hydroxyethyl)-*N*-methylhexadecylammonium bromide) (16-6-16 MEA) and its monomeric counterpart *N*-(2-hydroxyethyl)-*N*, *N*-dimethylhexadecylammonium bromide (16-MEA) on the structure and esterase like activity of human serum albumin (HSA) was unravelled by using UV-visible, fluorescence, three dimensional fluorescence, time resolved fluorescence and circular dichroism techniques in combination with molecular docking and molecular dynamic simulation methods. Fluorescence quenching mechanism was employed to estimate the Stern-Volmer quenching constants, K_{sv} , and the corresponding thermodynamic parameters like ΔG , ΔS and ΔH for HSA-16 MEA/16-6-16 MEA systems. The results showed the static quenching mechanism and spontaneous binding of 16 MEA/16-6-16 MEA with HSA. In addition to other interactions, the hydrophobic interaction (which is more effective in case gemini surfactant) plays major role in the process of binding of both the surfactants with HSA. Synchronous fluorescence reveals that there is a slight effect of 16 MEA/16-6-16 MEA on the fluorescence intensity of tyrosine but a significant effect on tryptophan. UV-visible results obtained, suggest the complex formation between HSA and 16MEA/16-6-16 MEA through static quenching mechanism. Circular dichroism results confirmed that the decrease in the α -helical content of HSA is more on interaction with 16-6-16 MEA as compared to 16 MEA. In addition, the esterase activity of HSA was also done, which was found to decrease in presence of both 16 MEA and 16-6-16 MEA. Additionally, we also utilized computational approaches for deep insight into the binding of 16 MEA/16-6-16 MEA with HSA and the results well matched with our experimental results.

© 2018 Elsevier B.V. All rights reserved.

1. Introduction

Being most abundant macromolecules in living systems, proteins have a crucial role in almost all biological processes. Protein functions are directly dependent on its three dimensional structure [1]. A lot of work has been done on protein surfactant interactions [2,3] since the property of surfactants to act as denaturants of water soluble proteins was discovered [4]. The relevance of these interactions is important in a wide spectrum of applications in drug delivery, cosmetics and food industry. Surfactants in solutions on complexing with proteins can modify their properties like surface hydrophobicity and conformational stability [5–8]. The interactions generally involved may be electrostatic or hydrophobic or in some cases specific binding between surfactant and protein takes place.

Human serum albumin (HSA) is composed of 585 amino acid residues (in a single polypeptide chain) and high cysteine content. It is a

circulatory protein, having a molecular weight of ~66 kDa, present in blood plasma, playing a crucial role in binding as well as transportation of various endogenous and exogenous compounds in the body [9–11]. HSA is unique in having a single tryptophan (Trp 214) amino acid residue, so can be studied by intrinsic fluorescence. It has three domains viz. I, II and III [12]. All the three domains are further subdivided into A and B [9,10]. It helps to maintain pH of plasma and colloidal blood pressure [13]. Various ligands bind to serum albumins and thus serve as model proteins to study biophysical, biochemical and physicochemical properties [14,15]. A lot of research articles on serum albumins have revealed that the affinity of a variety of biologically active compounds like metabolites, drugs etc. influence their distribution and metabolism in blood [16,17]. The binding and interaction of HSA with amphiphilic molecules can result in its folding or unfolding depending on its concentration and the concentration of the surfactant used [18–23]. It is important to study the binding process carefully by calculating binding parameters, number of binding sites and the energetics involved for evaluating the distribution and effectiveness of the ligand used. Ionic surfactants are the amphiphilic molecules, generally chosen to study the protein-surfactant

* Corresponding author.

E-mail address: rpatel@jmi.ac.in (R. Patel).

TRUE - COPY

Borse

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Role of Surfactant as Adjuvant In Agriculture and Agrochemical Formulation

Kiran Patil, Jagdish U. Patil and Sanjay J. Bhadane
Dept. of Chemistry, Uttamrao Patil College, Dahivel, Taluka-Sakri, District-
Dhule(M.S.) *Corresponding authors: E.mail: mahendraborse@yahoo.com

Abstract:

Surfactants are the most effective element to reduce the surface tension of solvent and increase the stability of agrochemical formulations because of these surfactants are known as adjuvant. Surfactants improve the efficiency of agrochemicals (pesticides, herbicides, plant growth hormones and micronutrients) in terms of spreading, wetting, penetrating, and increase stability. In this paper we have studied that the surface tension measurement of a series of novel cationic Gemini surfactants by du-Nouy tensiometer. Critical micelle concentration (CMC) are also measured by conductivity measurement. CMC value was observed to decrease with increase in head group polarity of Gemini surfactant from 10^{-3} to 2.7×10^{-3} to 7.9×10^{-6} M. CMC/C₁₀ value was observed to decrease with increase in head group polarity.

Keywords: Surfactant, formulation, Pesticide, Agriculture, Adjuvant.

Introduction:

The world population is projected to continue increasing into the next century. Population growth is assumed to follow the United Nations medium projection leading to about 10 billion people by 2050. A central question is how global food production may be increased to provide for the coming population expansion [1]. Agronomical sciences and their different disciplines should be able to supply solutions in order to increase food production. Agricultural science includes knowledge of the land, conducted by the geology, geochemistry and soil science, environmental analysis, the ecology, biogeography, bioclimatology, biometeorology and crops sown, with a potential for improvement through the creation of new seed varieties designed for hybridization and genetic modification [2-3]. Moreover, there are a lot of factors which influence the crop yields, such as irrigation, drainage, tillage and fertilizer applied to soil. The type of treatment above described improves the physical qualities of soil while the use of fertilizers improves their chemical qualities. Finally, the fight against pests and weeds through pesticides is of paramount importance within the modern agricultural activity.

All these formulations require the use of a surface active agent or surfactant which is not only essential for its preparation and maintenance of long-term physical stability, but also to enhance biological performance of the agrochemical. Most active ingredient used in agrochemical formulations are water-insoluble compounds. The obvious reason for adding surfactants is to enable the spray solution to adhere to the target surface, and spread over it to cover a large area. In addition, the surface active agent plays a very important role in the optimization of the biological efficiency.

164

TRUE - COPY

Bezu

PRINCIPAL Scanned with AnyScanner

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Viscosity, Density and Ultrasonic Velocity Studies of Binary Liquid Solutions of Alcohols in Nitrobenzene

Sandeep R. Patil, Arts, Science and Commerce College, Chopda, M.S. India.
spatil_001@rediffmail.com

Uttamrao Patil College, Dahivel, Tal.-Sakri, M.S. India

Mahendra Sonawane, DNCVP College Jalgaon, M.S. India.

Abstract:

The Viscosity (η), Density (ρ) and Ultrasonic velocities (U) data is reported for binary mixtures of propan-2-ol and butan-2-ol with Nitrobenzene over entire range of mole fraction at 298.15 and 308.15 K. and atmospheric pressure. The viscosity deviation ($\Delta\eta$) excess molar volume (V^E) and isentropic compressibility (K_s) parameters have been calculated. These values were fitted with Redlich-Kister type polynomial equation.

Keywords: Viscosity, Density, Ultrasonic velocities

Introduction:

The Viscosity (η), Density (ρ) and Ultrasonic velocities (U) measurements find wide applications in characterizing the physico-chemical behavior of liquid mixtures and in the study of molecular interactions¹⁻³. The measurements of Ultrasonic velocity of a liquid and mixtures allows the calculations of compressibility and hence enables to obtain structural information⁴. In turn the data of sound velocity can be subjected to scrutiny by applying Jacobins free length and schaaffs collision factor theory. The deviations observed in free length and other parameters have been attributed to dipole-dipole, dipole-induced dipole and other dispersive force interactions⁵⁻⁷. It is well known that aqueous solutions of hydrocarbons, alcohols, amines, ethers are characterized by H-bonding and hydrophobic interactions. The investigations regarding the molecular association in organic binary mixtures having alkanol group as one of the component is of particular interest, since alkanol group is highly polar and can associate with any other group having some degree of polar attractions. Nitrobenzene is aprotic, strongly associated due to highly polar N = O group in the molecule and has large dipole moment¹⁴.

In view of the importance mentioned, an attempt has been made to elucidate the molecular interactions in the mixtures of nitro-benzene with branched alkanols (C₃-C₁₀) at all compositions and four temperatures. In this article only the data of binary mixtures of nitro-benzene with propan-2-ol and butan-2-ol respectively at 298.15 and 308.15 K is reported.

Experimental

All the chemicals used in the present research work are analytical reagent (AR) and spectroscopic reagent (SR) grades of minimum assay of 99.9% obtained from

105

TRUE - COPY

49

PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College

TRUE - COPY

Besale
PRINCIPAL,

Uttamrao Patil Arts & Sci. College
Dahivel, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Scanned with AnyScanner